Sri Vani Vilas Sanskrit Series.

No. 4.

Yadavabhyudaya

BY

SRIMAN VEDANTA DESIKA.

WITH THE COMMENTARY OF

APPAYYA DIKSHITA.

VOL. II

CANTOS 5—8.

Srirangam:
SRI VANI VILAS PRESS.
1909

॥ श्रीः ॥

॥ यादवाभ्युदयम् ॥

अद्वैतविद्याचार्य श्रीमदप्पय्यदीक्षितैः
विरचितया व्याख्यया
समुद्भासितम् ।

द्वितीयो भागः

सर्गाः ५—८.

श्रीरङ्गनगरे
श्रीवाणीविलास मुद्रायन्त्रालये
समुद्रितम् ।

PREFACE.

WE have great pleasure in publishing the Second Volume of this grand Mahakavya with the famous commentary of Sri Appayya Dikshita. The succeeding volumes also will be issued soon, at no distant date from each other. The first volume was very well received by all the scholars throughout the world and we are sure that a study of this and the subsequent volumes would greatly enhance the admiration for the two great geniuses *viz.*, Sri Vedanta Desika and Sri Appayya Dikshita who, by their combination, have conferred upon this work a unique distinction.

T. K. Balasubrahmanyam.

LIFE OF

SRI APPAYYA DIKSHITA

BY

A. V. GOPALACHARIAR M.A., B.L.

LIFE

OF

Sri Appayya Dikshita.

IT is with feelings of the deepest reverence and the highest admiration that we approach the life of the illustrious Dikshita than whom the world has never seen a profounder scholar or a more devout Bhakta. There is a halo of sanctity around the name of our *hero*—for certainly he was one of the greatest heroes of this country—and the very thought of him will not fail to inspire the holiest and warmest feelings in any right-thinking person who has had the fortune to read his immortal works. The word 'Dikshita' means 'one who has performed a Sacrifice.' Sacrifices have been performed in this country, time without beginning, by countless persons, but from the Mountain to the Cape, the word Dikshita, without any further description, has come to attach itself exclusively to the great Soul from whose pen proceeded the commentary upon the Yadavabhyudaya. The country round Kanchi—the holy city which has from the earliest times been a great centre of learning—has given birth to many a great scholar. The author of the Yadavabhudaya was born in the city and the commentator belongs to Adayappalam, a village near it. Our Dikshita

was not the first scholar of his family. The family boasts of a succession of distinguished Pandits both before and after him. The family traces its descent from the sage Bharadvaja who in his humble cottage gave princely entertainments to the heroes of the Ramayana with all their retinue. Acharya Dikshita was the paternal grand-father of our hero. He was popularly known as Vakshasthalacharya Dikshita. The story as to how he acquired that curious name is interesting. Krishna Deva Raya, the great king of Vijayanagar, who ruled from 1509 to 1530 A. D. paid a visit to Conjeevaram. While he was worshipping the God Varadaraja in company with his wife and retinue, Acharya Dikshita composed the following Sloka.

कांचित् काञ्चनगौराङ्गीं वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम् ।
वरदः संशयापन्नो वक्षःस्थलमवैक्षत ॥

'Beholding a woman of gold-like complexion looking like Lakshmi herself, Varada fell into a doubt and looked at his bosom (to see if Lakshmi was there)." The God mistook the woman for Lakshmi and suspected that His consort Lakshmi had quitted Her seat in His bosom and looked at His bosom to make sure whether she was there. The idea was extremely happy and Krishna Deva was so enamoured of it that he thenceforward called him Vakshasthalacharya Dikshita. The Sloka is quoted by Appayya Dikshita in his Chitramimamsa as an example of Sandehalankaradhwani and it is stated by our author to be taken from a work which is known as

Varadaraja Vasantotsava. Acharya Dikshita enjoyed the patronage of Krishna Deva Raya. Nilakanta Dikshita in his drama called Nalacharita refers to him as Acchan Dikshita—Acchan being the Tamil word for Acharya—and states that he was worshipped by Krishna Deva. Acharya Dikshita was renowned not only for his learning, but also for the deeply religious life he led. He performed all the sacrifices and dedicated his life to the service of God and His creatures. He married two wives. The first was of a family of Saiva persuasion like himself. The second was Totaramba, daughter of Srirangarajacharya who was of a distinguished orthodox Srivaishnava family known as Sri Vaikuntacharya Vamsa. What a commentary this upon the present-day prohibition of intermarriages between the worshippers of Siva and Vishnu! Two of the most orthodox families of the two sects connected themselves freely so recently as within four centuries ago. Does not this afford conclusive proof that the distinctions of modern days are not only not sanctioned by the Sastras, but are opposed to ancient custom? Totaramba—whose name, by the way, is the same as that of the mother of Vedanta Desika—gave birth to four sons of whom the eldest was Srirangarajadhvari or Srirangarajamakhi. The name of the maternal grandfather was by his desire given to the eldest son. Rangarajadhvari followed in the footsteps of his father and led a thoroughly Vaidika life. He has made valuable contributions to the Vedanta literature. He was the author of Advaita Vidya Mukura, Vivarana Darpana and other works.

Two sons were born to him. The elder was Appa-Dikshita, our commentator, and the younger was Acchan Dikshita whose grandson was Nilakanta Dikshita, the famous author of the Nilakanta Vijaya Champu.

Although Appa Dikshita was the original name of our Dikshita, he was popularly called Appayya Dikshita adding the honorific suffix Ayya. To this day he is known only by the latter name. He calls himself Appa Dikshita in the Parimala. He is indifferently called Appaya (with a single य) or Appayya (with double य) according to the necessities of the rhythm by Nilakanta Dikshita, Samara Pungava Dikshita, Gangadhara Vajapeyayaji and Jagannatha Panditaraja in their verses about him.

Appayya Dikshita was born in 1552 A.D. The date of his birth is fixed with tolerable certainty. Sivananda Yatindra who was descended from him and who has written his life specifically gives the above date. The same date is inferrable from certain particulars given by Nilakanta Dikshita. He sat at the feet of his learned and holy father and learned all the Sastras including the Vedanta. In his religious works he refers to his grandfather and to his father who was also his Guru, with the warmest admiration and with the deepest reverence. In the Sivarkamanidipika, which he shortly refers to as the Manidipika in the Pancharatradhikarana of his Parimala, he offers his respects to his grandfather in the following Sloka.

आसेतुबन्धतटमा च तुषारशैला-

दाचार्यदीक्षित इति प्रथिताभिधानम् ।

अद्वैतचित्सुखमहाम्बुधिमग्नभावं

अस्मत्पितामहमशेषगुरुं प्रपद्ये ॥

In the next Sloka of the same work he salutes his father as follows.

यं ब्रह्म निश्चितधियः प्रवदन्ति साक्षात्

तद्दर्शनादखिलदर्शनपारभाजः ।

तं सर्ववेदसमशेषबुधाधिराजं

श्रीरङ्गराजमखिनं पितरं नतोऽस्मि ॥

The latter Sloka occurs in the Nyayarakshamani also. In the Sivatattvaviveka he refers to him as his Guru though not by name or as his father.

सर्वविद्यालतोपघ्नपारिजातमहीरुहान् ।

महागुरून्नमस्यामि सादरं सर्ववेदसः ॥

He winds up the first Pada of his Parimala by a glowing description of his father's literary and spiritual greatness in the following beautiful verses.

कणभक्षपदाक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतक्षणदक्षगिरम् ।

अतिकर्कशतर्कशतक्षुभितक्षपितक्षपणक्षणभङ्गपदम् ॥

कपिलोक्तिनिराकरणप्रवणं कृतपन्नगसूक्तिपरिष्करणम् ।

नयमौक्तिकभूषितभट्टमतं विमलाद्वयचित्सुखमग्नधियम् ॥

महतामपि मान्यतमं विदुषां विनिवेश्य गुरुं हृदि वैश्वजितम् ।

नयसंहतिशालिनि कल्पतरौ विवृतश्चरणः प्रथमः प्रथितः ॥

In the opening of the Siddhantalesasaugraha, he refers to his father's exposition of the Vedanta to himself as follows:

तन्मूलानिह संग्रहेण कतिचित्सिद्धान्तभेदान्धियः

शुद्ध्यै संकलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान् ।

At the end of the third Pada of the first chapter of the Parimala he refers to his father and to his paternal grandmother's family in the following manner.

श्रीवैकुण्ठार्यवंशाम्बुधिहिमकिरणश्रीमदद्वैतविद्या-

चार्यश्रीरङ्गराजाह्वयविसृतयशोविश्वजिद्याजिसूनोः ।

ग्रन्थे वेदान्तकल्पद्रुवरपरिमले सर्वजिद्याजिनोऽस्मिन्

पूर्णः पादोऽजनिष्ट भ्रमरहितहिते निर्विशेषप्रधानः ॥

He was proud of his own family as well as his father's connection with the family of Sri Vaikunta-charya.

From his childhood he was of the most studious habits and he applied himself hard to master all the Tantras. His father, who was a thorough scholar, taught him all the Sastras and instructed him in the Vedanta, of course on the Advaitic basis. We know it from our author as well as from the works of his father that the latter was an out and out Advaiti by conviction and that he impressed his Advaitic knowledge upon the mind of his son and pupil. Appayya Dikshita's grand-father also was a firm Advaiti. Our author from his childhood had an ardent passion for the worship of Siva.

Although his father had instructed him completely in the Nirguna Vidya of Advaitism, his love of Siva got the better of the impressions made by his father's teachings and he began to labour hard for the cause of the Saiva cult and wrote many powerful books to make it unassailable. Tradition has it that Sri Nrisimhasrama Swami, a great Advaita Acharya, the author of the Bhedadhikkara and the Advaita Dipika, hearing of the greatness of Dikshita and his inaction in the cause of Advaitism, went to him from his hermitage on the banks of the Narmada and made him recall to his mind the Advaitic instruction given him by his great father and resolve to work in that field. He then wrote his great Advaitic works—the Parimala, Nyayarakshamani, Siddhantalesasangraha and others. The tradition receives considerable corroboration from the author's own statement in the opening Sloka of the Parimala that he had forgotten for a time the truths he had been taught by his Guru and that he was awakened by a great personage. The sloka is as follows:—

गुरुभिरुपदिष्टमर्थं विस्मृतमपि तत्र बोधितं प्राज्ञैः ।
अवलम्ब्य शिवमधीयन् यथामति व्याकरोमि कल्पतरुम् ॥

The literary and spiritual greatness of Dikshita spread his name far and wide throughout the country. His grandfather had been enjoying the patronage of Krishna Deva, one of the greatest kings of Vijayanagar. Although the kingdom had received a crushing blow at the battle of Talikota in 1565 A.D. in the 15th year of Dikshita

a dynasty known as the Third Dynasty sprang up and the kings of that dynasty ruled for nearly a century over a part of the original Empire. The three famous brothers Ramaraya, Tirumalai Raya, and Venkatadri had gained considerable influence and power in the Vijayanagar State during the reigns of Achyuta Raya and Sadasiva, the last kings of the Second Dynasty. They were *de facto* kings and Achyuta and Sadasiva were more or less at their mercy. Ramaraya and Tirumalai married respectively Tirumalamma and Vengala, daughters of Krishna Deva Raya. Achyuta reigned from 1530 to 1541-42 A.D. Sadasiva was king in name from 1542 to 1567 A.D. Rama Raya and Venkatadri were both killed in the battle of Talikota, and Tirumalai alone of the three brothers survived the battle. From 1565 till 1567 he recognised Sadasiva as his sovereign though only nominally. In 1568 he is said to have murdered Sadasiva and seized the throne for himself.

Tirumalai had four sons. On his death in 1574, his second son Ranga II succeeded to the throne and ruled till 1585 A.D. The youngest brother Venkata I, also known as Venkatapati, succeeded him and occupied the throne till 1614 A.D. The above history is taken from Mr. Robert Sewell's 'Forgotten Empire.' In his Antiquities, Mr. Sewell gave a different genealogy. There he states that Tirumalai or Timma was the son of Rama Rajah. The opening verses of Dikshita's commentary on the Yadavabhyudaya refer to Rama Raja, Timma Raja, and Chinna Timma as kings in succession.

Timma is only another name in Telugu for Tirumalai. The reference to Timma in the verses appears to be as the son of Rama Raja, although it is not impossible to interpret them consistently with the genealogy given in the Forgotten Empire i.e., making Timma the brother of Rama Raya. Chinna Timma evidently is the same as Ranga II, the son and successor of Tirumalai. Very likely the son of Timma was populary called Chinna Timma. The commentary on the Yadavabhyudaya was written by the desire of Chinna Timma as stated by the author himself. The family of our Dikshita had been connected with the kings of Vijayanagar for a long time. When Timma succeeded to the throne in 1567 A.D., Dikshita was 17 years old and had evidently become a full blown scholar. When Chinna Timma succeed Timma, Dikshita was twenty-five, and when Venkatapati ascended the throne, he was thirty-six. He was 64 when Venkatapati died in 1614. Dikshita appears to have been the Chief Pandit of the Courts of these three successive Kings. At the end of Kuvalayananda, the author says

अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः ।

नियोगाद्वेङ्कटपतेः निरुपाधिकृपानिधेः ॥

'Appa Dikshita wrote this work Kuvalayananda by the command of Venkatapati full of spontaneous generosity'. This shows that Kuvalayananda was written during his reign and that Dikshita was connected with him. In the Sivarkamanidipika, Dikshita refers to his then patron as

Chinna Bomma. He states that he wrote the work at the instance of King Chinna Bomma. He says.

भाष्यमेतदनघं विवृण्विति
स्वप्नजागरणयोः समं प्रभुः ।
चिन्नबोम्मनृपरूपभृत्स्वयं
मां न्ययुङ्क्त महिलार्धविग्रहः ॥

The next Sloka which recounts the good qualities of Chinna Bomma is not to be found in some manuscripts, but the sloka succeeding it which refers to his greatness as a King is found in all the manuscripts. Samarapungava Dikshita, who was the grandfather of Gangadhara Vajapeyayaji, the author of the Rasikaranjini, a commentary on the Kuvalayananda, and whose brother is stated in the Rasikaranjini to have been a pupil of our Dikshita in the Vedanta, states in his Yatraprabandha that Chinna Bomma on the occasion of his Golden Abhishekam covered Dikshita with Gold. He says:

हेमाभिषेकसमये परितो निषण्ण-
सौवर्णसंहतिमिषाच्चिनबोम्मभूपः ।
अप्पय्यदीक्षितमणेरनवद्यविद्या-
कल्पद्रुमस्य कुरुते कनकालवालम् ॥

We would humbly suggest that Chinna Bomma may be identical with Chinna Timma. Of course there is no absolute certainty in these matters, and we only make the suggestion as a probable one. During the reign of

Achyuta Deva Raya of Vijayanagar, there was an inscription made near Guntur by Sriman Mallayya Chinna Bomma Nripati who was probably one of the Chieftains of the Kingdom. Although there is an identity of names, the date of the inscription which was before Dikshita's time is against the identity of the Chinna Bomma of the inscription with the patron of our author. About Venkatapati there is no doubt whatever. Whatever doubts there may be about names, it is certain that Dikshita enjoyed the munificent and worshipful patronage of his contemporary kings of Vijayanagaram.

His connection with the kings placed him in possession of ample funds to perform all sacrifices on a grand scale. He was extremely kind-hearted by nature and the story is told that when the goats which were to be the victims were crying he was lost in pity and he finally made up his mind to perform the sacrifice exclaiming 'Veda, I trust you' (வேதமே உன்னை நம்பினேன்). Whether the story is true or not there is no doubt of his extreme sympathetic nature which pervades his writings. It is said in the South that Bhattoji Dikshita, the great grammarian who wrote the Siddhantakaumudi, Praudhamanorama, Sabdakaustubha and other great works, paid a visit to Dikshita on his way to Ramesvaram from the north. But the northern people would have it that Bhattoji made his first acqaintance with Dikshita at Benares. It is not important to inquire which version is correct. There is no doubt that both of them lived at Benares for some time. A Pandit of Bhattoji's scholar-

ship and culture could not fail to be struck by the holiness, scholarship and genius of Dikshita, and he had no hesitation in making up his mind to seek him as his Guru. He sat at Dikshita's feet and learned the Bhashya of the Brahma Sutras and several other works written by Dikshita. In his work known as the Tatvakaustubha, Bhattoji quotes from the Madhvatantramukhamardana of Dikshita. Bhattoji was a devout Vishnu-Bhakta. In the opening of the Sabdakaustubha, he says:—

समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् ।
भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥

The various illustrations he gives in the Siddhanta Kaumudi also point to the same conclusion. For illustrating the use of त्वा and मा he composes the following Sloka.

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥

Dikshita's breadth of mind and freedom from prejudice, which we shall amply demonstrate later, must have made it quite easy to Bhattoji to accept a Sivabhakta for his Guru. If the acceptance by Bhattoji of Dikshita as his preceptor enhanced the latter's reputation, it was also fruitful of evil. Dikshita's connection with Bhattoji as his master brought him into unpleasant relations with Panditaraja Jagannatha. Bhattoji read Vyakaranam under Krishna Dikshita the

author of Prakriya Prakasa. Jagannatha's Vyakaranam teacher was Viresvara Dikshita, the son of Krishna Dikshita. Bhattoji in his Praudhamanorama disapproved of some of his master's views. This enraged Jagannatha and determined him to take a vow of lifelong enmity with Bhattoji and persons connected with him. Jagannatha was a great favourite of the Mogul Emperor Shah Jahan.

In his Bhamini Vilasa he says that his youth was spent upon the palm of the Emperor of Delhi.

'दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः'

He wrote a work named Asaf Khan Vilasa, the story of Nawab Asafkhan. He states in the opening of that work that he was dubbed with the title of Panditaraja by the Emperor Shah Jahan. In one of his public disputations with Bhattoji, our Dikshita is said to have favoured the side of his pupil Bhattoji. That was enough to rouse the implacable hatred of the poet of the Moghul Court. Jagannatha hated Dikshita as bitterly as he hated Bhattoji. Bhattoji is said to have insulted Jagannatha by calling him Mlechcha (म्लेच्छ) in a public assembly. Jagannatha swore that he would prove himself to be a Mlechcha by ravishing Bhattoji's Manorama. The Manorama was a work of Bhattoji and the word also means 'a beautiful woman'. He, or his disciples under his supervision, wrote Manorama Kuchamardana in refutation of the views of Bhattoji expressed in the Manorama. Nagesa Bhatta in his commentary on the Kavya Prakasa

refers to the insult offered by Bhattoji and the retaliation of Jagannatha in the presence of Appayya Dikishita in the following Sloka.

दृप्यद्द्राविडदुष्टदुर्ग्रहवशान्म्लिष्टं गुरुद्रोहिणा
यन्म्लेच्छेति वचोऽविचिन्त्य सदसि प्रौढेऽपि भट्टोजिना।
तत्सत्यापितमेव धैर्यनिधिना यत्स व्यमृद्नात्कुचं
निर्बध्यास्य मनोरमामवशयन्नप्यप्पयाद्यान् स्थितान् ॥

Jagannatha himself in his work known as Sabda-Kaustubha Sanottejana refers to the encouragement given by Dikshita to Bhattoji as follows:—

अप्पय्यदुर्ग्रहविचेतितचेतनानां
आर्यद्रहामयमहं शमयेऽवलेपान् ।

The hatred Jagannatha conceived for Bhattoji was freely extended by him to his Guru also. Jagannatha took the cudgel against the views of Dikshita expressed in his works of rehtoric. Great genius and scholar as he was, Jagannatha was certainly not justified in speaking contemptuously of a scholar of Dikshita's eminence whose colossal contributions to the religious literature have placed the Hindu world under the deepest obligation and whose pure, unsullied and spiritual life will inspire to the end of time the noblest sentiments. In his Sasisena, Jagannatha says

अप्पय्यदीक्षितदवानलदग्धशेषं
साहित्यमङ्कुरयते सरसैर्निबन्धैः ।

He wrote an attack on Dikshita's Chitramimamsa, a work of rehtoric. The condemnatory work opens with the following proud challenge.

सूक्ष्मं विभाव्य मयका समुदीरितानां-
मप्पय्यदीक्षितकृताविह दूषणानाम् ।
निर्मत्सरो यदि समुद्धरणं विदध्यात्
तस्याहमुज्ज्वलमतेश्चरणौ वहामि ॥

In his Rasagangadhariya he refers to Dikshita in contemptuous terms and combats his views. In rehtoric Panditaraja may be a greater authority than Dikshita, but rehtoric was the least part of the latter. His greatness was as a religious controversialist and as such no one can deny that he is unsurpassed and unsurpassable The Kuvalayananda he wrote by the command of his king. A great part of his time was taken up by the practice of the daily ritual and by meditation. What leisure he had, he had to utilise for the writing of his religious works. *One* work like the Sivarkamanidipika or the Parimala would be enough to immortalise a writer's name. But how many works have come from Dikshita's pen? He is generally described as the writer of 104 works. Small wonder therefore that Panditaraja should be able to combat some of Dikshita's views expressed in the Kuvalayananda and the Chitramimamsa.

It is interesting to turn from the bitter censure of Jagannatha to the appreciative references made to Dikshita by Khandadeva the great Mimamsaka who was Jagannatha's father's Mimamsa teacher. He is one of the

greatest authorities on the Purvamimamsa. He refers to Dikshita as a great Mimamsaka (मीमांसकमूर्धन्य) although he dissents from some of his views.

After spending a year or so in Benares, Dikshita returned to the South. He felt that his end was approaching and he wanted to expire at the holy city of Chidambaram. All his life he had worshipped Lord Siva with rapturous devotion. What could be more pleasing to him than to end his earthly existence before the holy feet of his beloved Lord? A man's real religious and moral worth is often said to be tested by the manner of his death. Remembrance of the Lord in the last moments is insisted on in the Gita as a necessary condition of salvation. What thought fills the dying man in his last moments, that he becomes after death. Even if the dying man should be in a perfectly unconscious state, if he was a good devotee, the Lord whom he served all his life, will awaken in him a clear remembrance of Himself and lead him to the goal. The Lord says

ततस्तं म्रियमाणं तं काष्ठपाषाणसन्निभम् ।
अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम् ॥

The verb स्मरामि is interpreted as having the causal signification of 'making him remember'. Dikshita retained full consciousness till his death. The Gitacharya promises 'As is the contemplation during life, so is the realisation at and after death.'

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।

Dikshita was absorbed all his life in rapturous love for his तरुणेन्दुशेखर. Surely the God whom he worshipped would not be God if He did not stand by a life-long devotee of Himself at the hour of death and make Himself visible to him and lead him into the Light-Eternal. Let us hear Dikshita's own description of his last thoughts and vision. His last words were

चिदम्बरमिदं पुरं प्रथितमेव पुण्यस्थलं
सुताश्च विनयोज्ज्वलाः सुकृतयश्च काश्चित्कृताः ।
वयांसि मम सप्ततेरुपरि नैव भोगे स्पृहा
न किंचिदहमर्थये शिवपदं दिदृक्षे परम् ॥
आभाति हाटकसभानटपादपद्म-
ज्योतिर्मयो मनसि मे तरुणारुणोऽयम् ।

'This city of Chidambara is well known for its sacredness. Splendidly modest sons (have been born to me). Some good works have also been written. My years are more than seventy. Longing for pleasure, I have none. I want nothing. Only I am anxious to *see* my Lord's place. *There flashes* in my heart the rising Sun of the light of the Lotus-Feet of the Dancer of the Golden Hall.'

So saying he expired and joined the Lotus-Feet of his Lord. Dikshita was about seventy-two when he died. He left eleven sons. His brother's grandson Nilakanta Dikshita was with him at Chidambaram in his last days. Dikshita is said to have blessed him more than any of his sons. When Dikshita expired with the unfinished Sloka in his mouth, his sons are said to

have finished it by composing the second half as follows

नूनं जरामरणघोरपिशाचकीर्णा
संसारमोहरजनी विरतिं प्रयाता ॥

'Certainly the bewildering night of Samsara filled with the fierce demons of births and deaths has come to an end.'

Before entering upon a review of the important works of Dikshita, we must lay special stress on the breadth of mind and magnanimity which were characteristic of him. As we have said before, Advaitism was accepted by him as the true philosophy. His father and grandfather firmly believed in Advaitism, and although the former died when Dikshita was quite young, he had taught him impressively the religion of Sankara. It is an important tenet of Advaita that intense Bhakti to Saguna Brahma (Isvara) leads to the realisation of Nirguna Brahma. At the very opening of the Sivatattvaviveka, Dikshita states that the unconditioned Brahma propounded by the Upanishads is beyond description by way of praise and that he therefore composed the Sikharinimalâ in praise of Siva the conditioned Brahma. In the opening of the Sivarkamanidipika he says

यद्यप्यद्वैत एव श्रुतिशिखरगिरामागमानां च निष्ठा
साकं सर्वैः पुराणस्मृतिनिकरमहाभारतादिप्रबन्धैः ।
तत्रैव ब्रह्मसूत्राण्यपि च विमृशतां भान्ति विश्रान्तिमन्ति
प्रत्नैराचार्यरत्नैरपि परिजगृहे शङ्कराद्यैस्तदेव ॥

तथाप्यनुग्रहादेव तरुणेन्दुशिखामणेः ।
अद्वैतवासना पुंसामाविर्भवति नान्यथा ॥

'Although the Upanishads and the Agamas together with all the Puranas, Smritis and Itihasas like the Mahabharata are centred in Advaita alone, although the Brahmasutras also convey to mature thinkers the same idea, although Advaitism was the religion embraced by the great teachers of old like Sankara, still an inclination for the Advaita is produced by the Grace of Lord Siva and by that alone.'

The above is an apology for his writing a commentary on the Sutra Bhashya of Nilakanta which inculcates the worship of Siva as the means of salvation. Dikshita's faith in Advaitism did not prevent his entering sympathetically into the heart of the Saiva cult—which is diametrically opposed to the Unity of the Advaita—and expounding it more powerfully than any Saiva Acharya has ever been able to do. This is only a small part of the liberalism of Dikshita. Unfortunately in modern times devotion to one of the two Murtis, Siva or Vishnu, has come to imply necessarily hatred for the other Murti. It must be said to the everlasting credit of Dikshita that he was entirely free from any the slightest prejudice against Vishnu although he yielded to none in devotion for Isvara. His Varadaraja Stava and Sri Krishna Dhyanapaddhati breathe genuine and intense love of Vishnu. His great Advaitic works, the Parimala and the Nyayarakshamani, open with the following extremely fine

sloka in praise of Vishnu.

उद्घाट्य योगकलया हृदयाब्जकोशं
धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः ।
यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः
श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥

The same sloka is placed at the commencement of the Kuvalayananda. This Sloka breathes as intense a devotion for Vishnu as that breathed for Siva by the author's following favourite Sloka which is placed at the commencement of his great Saiva works.

यस्याहुरागमविदः परिपूर्णशक्ते-
रंशे कियत्यपि निविष्टममुं प्रपञ्चम् ।
तस्मै तमालरुचिभासुरकन्धराय
नारायणीसहचराय नमःशिवाय ॥

The following is the opening Sloka of Dikshita's commentary on the Yadavabhyudaya.

अव्यादापूरयद्वंशमव्याजमधुरस्मितम् ।
गोकुलानुचरं धाम गोपिकानेत्रमोहनम् ॥

The Sloka is as full of rapturous devotion for Krishna as any Sloka of Suka in the Sri Bhagavata. In the first Sloka of the Madhvatantra Mukhamardana he clearly says that it matters not whether Siva or Vishnu is worshipped as the Saguna Brahma and that he would not at all quarrel with the worshipper of Vishnu. He wrote commentaries on the Brahmasutras from the

standpoints of the four principal schools, *viz.*, those of Sankara, Ramanuja, Madhva and Nilakantha. The Nayamayukhamalika of Dikshita is an elaborate commentary on the Sutras in accordance with Ramanuja's interpretation. Dikshita gives the Madhva exposition of the Sutras in his Nyayamuktavali and his own commentary thereon. The Ratnatravapariksha and the commentary thereon were written by Dikshita to give a clear idea of Srikanta's interpretation of the Sutras. The books written by Dikshita in accordance with the schools of Ramanuja, Madhva and Nilakanta might with advantage be read as text-books by the followers of those schools. By conviction Dikshita was an Advaiti. Advaitism was the religion his mind accepted as true, but worship of Siva was the religion of his heart. He had not the slightest tinge of hatred for Vishnu; on the contrary, he fully sympathised with the worship of Vishnu and was himself a good lover of Him. He saw no difference between Siva and Vishnu who were different forms of the Saguna Brahman, but his heart leaned by nature towards Siva. A frank confession is made by him of his bias in the famous verse ending with the following line तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे । Dikshita's magnanimity of heart is amply testified to by his writing a commentary on a poem of Desika who was the leader of a rival religious school.

We cannot within the short compass of an introduction give anything like a full idea of the invaluable contributions of Dikshita to the Sanskrit literature. We

must rest content with referring to some of his important works and touching upon their greatness. Dikshita was a thorough master of the Mimamsa. Every one of his religious works is full of extremely learned discussions of the canons of the Mimamsa as applied to the interpretation of the Vedanta. He delighted in Mimamsa discussions, and his Vedantic works give us as clear an insight into the canons of the Mimamsa as the best text-books on the subject. The Sivarkamanidipika displays the most throughgoing knowledge of Mimamsa, Vyakarana, Nyaya, Rehtoric, and in fact, of the whole field of Sanskrit literature. What Vachaspati, Sudarsana and Jayatirtha have done for the Bhashyas of Sankara, Ramanuja and Madhva, Dikshita has done for the Bhashya of Srikanta. In many places the book is more an original discussion than a commentary As an intellectual treat, there is not a more learned and well-reasoned and interesting work than the Sivarkamanidipika. The author has, against his own Advaitic conviction, to fight as best he could for establishing Dvaitism and demolish Advaitism. His genius evolves Purvapakhsas and Siddhantas for the different Adhikaranas to arrive at Dvaitic conclusions with a throughness which must astound for ever the greatest thinkers. To the Siva Bhakta, the book is a priceless treasure. The author pronounces Srikanta to have been a practiser of the Dahara Vidya. He detects that fact by a critical examination of Srikanta's references to the different Vidyas. In his commentary on the sloka

व्याससूत्रमिदं नेत्र विदुषां ब्रह्मदर्शने ।
पूर्वाचार्यैः कलुषितं श्रीकण्ठेन प्रसाद्यते ॥

Dikshita appears to incline to the view that Srikanta came after Ramanuja and Madhva. That view would differ from the statement in the Sankara Vijaya of Madhava that Srikanta was a contemporary of Sankara. The Sikharinimala consists of sixty slokas in praise of Siva. The verses contain arguments for the supremacy of Siva and the Sivatattva Viveka is a commentary upon them. The Sivatattva Viveka is an elaborate attempt to establish that Siva is the Lord of the Universe. For the Saiva cult no book has done more service than the Sivatattva Viveka. Even from a purely intellectual point of view, the book will not fail to elicit the admiration of all impartial scholars The Parimala is an extremely elaborate commentary on the Kalpataru which is a commentary on the Bhamati which in its turn is a commentary upon the Bhashya of Sankara on the Sutras. Madhusudana Sarasvati refers to the Parimala as an eminent authority on the Advaita Brahmananda defines Vedanta Sastra as being comprised of the five books, *viz.* the Brahma Sutras, Sankara Bhashya, Bhamati, Kalpataru and Parimala. The author of the Kalpataru was himself a great Mimamsaka and he discusses a large number of Mimamsa Nyayas in the Kalpataru. This gives great scope to Dikshita for discussing almost all the Nyayas of the Mimamsa elaborately in the Parimala. The value of the Parimala as a guide for

understanding the Kalpataru is spoken of highly in the Nalacharita in the following sloka.

अप्पदीक्षित किमित्यतिस्तुतिं वर्णयामि भवतो वदान्यताम् ।
सोऽपि कल्पतरुरर्थलिप्सया त्वद्गिरामवसरं प्रतीक्षते ॥

'Appa Dikshita, how shall I describe your munificence which is beyond praise? Even that Kalpaka tree (Kalpataru) which gives all that is asked for depends upon your words for their Artha (meaning, pecuniary gain).'

The Parimala is as powerful an advocacy of Advaita as the Sivarkamanidipika is of Visishtadvaita. We are reminded of the great Vachaspati who wrote commentaries on all the six Darsanas saying the very best that can be said for each of them In the Siddhantalesa Sangraha, Dikshita has extracted all the different views of the different writers on Advaita on all controversial points. The Advaita Acharyas differ on such points as एकजीववाद or नानाजीववाद, बिम्बप्रतिबिम्बभाव or अवच्छिन्नवाद, साक्षित्व. Dikshita states clearly all the different views on each subject and discusses them. How can there be contradictory views among the Advaita Acharyas themselves on the same point? Dikshita gives a beautiful answer. All the Acharyas agree in affirming the unity of the Soul and the unreality of the phenomenal world. For the world of fiction different explanations are given according to the ingenuity of each Acharya. What if different explanations are given for a mere fiction? The Nyayarakshamani is a splendid exposition of the Advaitic

interpretation of the first Adhyaya of the Brahmasutras. It is a clear and an elaborate exposition of the meaning of the Sutras. The book contains a great many original arguments both for the Purvapaksha and the Siddhanta under each Adhikarana In the Anandamayadhikarana, his arguments are simply brilliant. The language of the Sutras of that Adhikarana is distinctly in favour of the interpretation of the Vrittikara. Though Sankara in his Bhashya after setting forth in full the interpretation of the Vrittikara refutes it on the strength of the Upanishads, he does not convince us that the language of the Sutras is in favour of his view. He himself sees that the language must be forced a good deal to be interpreted in consonance with his views. He says that the Sutras must *somehow or other* be interpreted suitably to his views. Dikshita goes a great way to show how appropriate the language is to suit the meaning of Sankara. The Upakrama Parakrama is an elabrate discussion of the Upakrama Nyaya of the Mimamsa as applied to the Vedanta. The Vidhirasayana is a clear and full treatise on the nature of the different kinds of Vidhis. The author himself has written a commentary upon it. The Kuvalayananda, Chitramimamsa and Vritti Vartikam are his works on rehtoric. The Nakshatra Vadavali is a work on Vyakarana. The Ramayanatatparya Sangraha and Mahabharatatatparya Sangraha establish that the two Itihasas propound Siva as the Lord of the Universe. Dikshita has written numerous other works. Some of them are extant, and some others are known only by their names.

He was a versatile genius and his scholarship was the widest and the deepest. He was really a Sarvatantra Swatantra which epithet he himself interprets in his commentary on the Yadavabhyudaya as meaning—'one who can, according to his pleasure, prove or disprove any system of religion or philosophy'

We will now discuss the authorship of the commentary on the Yadavabhyudaya as it might appear strange that Dikshita should have written a commentary on a poem of Vedanta Desika. Dikshita himself is said to have enumerated his works in the following verses

श्रीवीरवेङ्कटपतिक्षोणिपालस्य साह्यतः ।
कृतः कुवलयानन्दश्चित्रमीमांसया सह ॥

अभिधालक्षणावृत्तिर्विवृतिवृत्तिवार्तिकम् ।
यादवाभ्युदयाख्याया व्याख्यानं च कृतं कृतेः ॥

नामसंग्रहमाला च व्याख्या तस्याश्च विस्तृता ।
काञ्चीवरदराजस्य दिव्यविग्रहवर्णनम् ॥

व्याख्या तस्य च संक्लृप्ता नातिसंक्षेपविस्तरा ।
सर्वपापप्रशमनी श्रीकृष्णध्यानपद्धतिः ॥

सर्वदुर्गातितरणी दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः ।
आदित्यस्तोत्ररत्नं च तद्व्याख्यानं च विस्तृतम् ॥

नानापद्यात्मकचतुर्मतसारार्थसंग्रहः ।
न्यायमुक्तावली तद्वन्मध्वाचार्यमतानुगा ॥

मयूखमालिका हृद्या लक्ष्मणाचार्यवर्त्मना ।
श्रीकण्ठाचार्यपद्धत्या निर्मिता मणिमालिका ॥

शङ्कराचार्यदृष्ट्या च प्रक्लृप्ता नयमञ्जरी ।
न्यायमुक्तावलीव्याख्या नातिविस्तरसंग्रहा ॥

अद्वैतशास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहनामकः ।
न्यायरक्षामणिः सर्वसूत्रतात्पर्यवर्णकः ॥

तथा परिमलः कल्पतरुगूढार्थवर्णकः ।
श्रीकण्ठभाष्यव्याख्या च शिवार्कमणिदीपिका ॥

श्रीशिवानन्दलहरी शिवाद्वैतविनिर्णयः ।
रत्नत्रयपरीक्षा च पञ्चरत्नस्तवस्तथा ॥

तथा शिखरिणीमाला ब्रह्मतर्कस्तवादयः ।
शिवतत्त्वविवेकश्च शिवकर्णामृतं तथा ॥

शिवार्चनप्रकाशार्थचन्द्रिका बालचन्द्रिका ।
मीमांसायाश्चित्रपुटस्तथा विधिरसायनम् ॥

मीमांसान्यायनिर्गूढ उपक्रमपराक्रमः ।
एते चान्ये च बहवः प्रबन्धाः प्राग्विनिर्मिताः ॥

The commentary on the Yadavabhyudaya is included in the above list Every scholar who has written about the life of Dikshita has included it as one of his works

All the available manuscripts of the commentary give the full description of Dikshita in the colophon. The description cannot apply to any other.

The commentator could not have been a follower of Ramanuja, because, if it were so, there should have been Slokas in the opening in praise of Vedanta Desika. The absence of any Mangala Slokas in praise of the poet, is conclusive proof that the commentary was not written by a Visishtadvaiti. The commentary does not contain many quotations from Visishtadvaitic works which we should certainly expect to find if one of that school had written it. At the same time the commentary brings out accurately the secret doctrines of the Vaishnava sect, whereever the text suggests them. It would be difficult to find an author outside the Sri Vaishnava community, barring our Dikshita, who could have correctly learned the secret doctrines of the school of Ramanuja. Vyasaraya, the great Dvaita Acharya who in scholarship and genius will yield to none and who by his famous works known as the Vyasatrayam has immortalised his name, commits a mistake, excusable though, in representing the secret doctrines of Ramanuja's school in the Anandataratamyavada at the end of his Nyayamrita. The Vaishnavas keep some of their doctrines secret and would not teach them except to the uninitiated. No wonder therefore if a writer of a rival school is not informed of them accurately. But even there Dikshita would not commit a mistake. His representations of the doctrine of Prapatti in the commentary are quite accurate. Evidently his Vaishnava connection through his grandmother afforded him facilities for learning the secret Vaishnava doctrines. For every Sloka in the

poem, the commentary explains the Alankara. The exposition of the Alankaras throughout is in agreement with the views expressed in the Kuvalayananda. It is not possible to say anything decidedly about the identity of style as the work is only a commentary and there is no occasion for any succession of original sentences; but looking at what little of original composition there is in the commentary, we may say that the hand of Dikshita is visible in it. Dikshita was a great devotee of Sri Krishna. His Sri Krishnadhyanapaddhati gives conclusive proof of his Krishna Bhakti. Love of Krishna appears to have been the characteristic of Dikshita's family. Dikshita's love of Krishna would have made it agreeable to him to write a commentary on a poem relating the story of Krishna. His King desired him to undertake the work, and he says he began it by his King's desire. It is stated in the Tyagaraja Vijaya that Dikshita wrote a commentary also on the Padukasahasra, another work of Vedanta Desika, although the commentary is not forthcoming. In the Kuvalayananda, Dikshita quotes the following Sloka which is the 4th Stanza in the 6th canto of the Yadavabhyudaya as an illustration of Parikaralankara.

अतियजेत निजां यदि देवता-

मुभयतश्च्यवते जुषतेऽप्यघम् ।

क्षितिभृतैव सदैवतका वयं

वनवतानवता किमहिद्रुहा ॥

Dikshita explains the context of the Sloka fully This fixes Dikshita with a study of the poem. There appears to be no doubt whatever about the authorship

When we had almost finished our sketch of Dikshita, we were favoured by an esteemed friend of ours who is a descendant of Dikshita, with a manuscript of the life of Dikshita by Sivananda Yogindra. Chinna Bomma and Narasimha appear to have been two brothers who after the death of Krishna Deva Raya were ruling in Vellore and Tanjore respectively. Adayappalam, the birth-place of Dikshita, is a village five miles from Arni and about 25 miles from Conjeevaram. Chinna Bomma and Narasimha were both great admirers of Dikshita, and patronised him very liberally. They treated him as their Guru. The date of Dikshita's birth was 1550 A. D. corresponding to 4654 Kali. The following Sloka gives the date.

वीणातत्त्वज्ञसंख्या(४६५४)लसितकलिसमाभाक्प्रमाती च वर्षे
कन्यामासेऽथ कृष्णप्रथमतिथियुतेऽप्युत्तरप्रोष्ठपादे ।
कन्यालग्नेऽद्रिकन्यापतिरमितदयाशेवधिर्वैदिकेषु
श्रीदेव्यै प्राग्यथोक्तं समजनि हि समीपेऽत्र काञ्चीनगर्याः ॥

His horoscope is set out in the following Sloka:

लग्ने रवीन्दुसुतयोर्मकरे च मान्दौ
मीने शशिन्यथ वृषे रविजे च राहौ ।
चापे गुरौ क्षितिसुते मिथुने तुलायां
शुक्रे शिखिन्यलिगते शुभलग्न एवम् ॥

Dikshita is believed to have been an Amsavatara (partial incarnation) of Siva. His birth is said to have been foretold in the following verses of the Sivarahasya.

दीक्षितोऽपि भवेत्कश्चिच्छैवश्छन्दोगवंशजः ।
भासुराचारनिरतः शिवभक्ताग्रणीः सुधीः ॥

शैवशास्त्रं तदा भूमौ लुप्तं विस्तारयिष्यति ।

In the following Sloka of the same work it was prophesied by Siva that Dikshita would be born as a Sâmaka in the Kaliyuga and after writing a number of works establishing His greatness would in the end become one of His Ganas.

कलौ च्छन्दोगोऽपि श्रुतिशिखरतात्पर्यवचनै-
र्मम ग्रन्थोद्बन्धैर्जयति मदवादिद्विपहरिः ।
भिनत्त्येवं दीक्षाक्षपितसुखवृत्तिः शिवपदे
शिवे दभ्रस्थाने भवति च ततोऽन्ते मम गणः ॥

When it is remembered that in the field of religious and other literature, Dikshita holds a rank which is second to none, it will be quite easy to admit his having been born of the Divine Essence, for, in the words of Sri Krishna,

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥

"Whatsoever is glorious, good, beautiful, and mighty, understand thou that to go forth from a fragment of My splendour."

A. V. Gopalachari.

Yadavabhyudaya.

CANTOS 5—8.

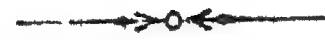
॥ श्रीः ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचितं

॥ यादवाभ्युदयम् ॥

पञ्चमः सर्गः ॥

ततः समानीतरसालपाकः
संवीजयन्पाटलगन्धवाहैः ।
निरूढमल्लीविभवो निदाघः
सीरायुधं शौरिसखं सिषेवे ॥ १ ॥

तत इति । ततः कालियमर्दनानन्तरम् । समानीतः समाहृतो रसालानां चूतफलानां वसन्तोत्पन्नानां पाकः परिणामो येन सः । तथा, पाटलानां पाटलीपुष्पाणां गन्धवाहैः तत्सङ्गिभिरनिलैः । संवीजयन् समन्ताद्वीजनं कुर्वन् । निरूढः स्थितो मल्लीनां मल्लिकापुष्पाणां विभवः समृद्धिः यस्मिन्सः । निदाघः ग्रीष्मः । शौरिसखं कृष्णस्य सुहृदम्,

तत्सहितमिति यावत् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच् । सीरायुधं बलदेवम् । सिषेवे परिणतरसालफलोपहाराद्युपचारेण सेवते स्म । रसालशब्दाद्वृक्षवाचिनः फलार्थस्य विकारावयवप्रत्ययस्य 'फले लुक्' इति लुकि रसालशब्दस्तत्फलवाची । एवं पाटलीशब्दाद्विकारावयवार्थेऽण्प्रत्यये सति पाटलशब्दस्तत्पुष्पवाची । मल्लिकाशब्दात् 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति विकारावयवप्रत्ययस्य लुपि मल्लीशब्दस्तत्पुष्पवाची ॥

अबिभ्रतीनां कुचकुम्भकक्ष्या-
मालिप्तकर्पूरहिमोदकानाम् ।
स सुभ्रुवां देहगुणेन यूना-
मासीद्वसन्तादपि माननीयः ॥ २ ॥

अबिभ्रतीनामिति । सः निदाघः । कुचकुम्भयोः कक्ष्यां कञ्चुकम् । अबिभ्रतीनाम्, ऊष्मणा स्वेदभयादिति भावः । आलिप्तकर्पूरहिमोदकानां तापशान्तये समन्ताल्लिप्तघनसारहिमजलानाम् । सुभ्रुवां अङ्गनानाम् । देहगुणेन कञ्चुकराहित्यादिरूपेण । यूनाम् । वसन्तादपि । माननीयः श्लाघनीयः । आसीत् ॥ २ ॥

विहारयूना भजता स्वयं त-
द्व्रजाङ्गनाविभ्रमकिंकरत्वम् ।
नितान्तधन्याः स्वगुणैरभूव-
न्निर्विश्यमाना ऋतवः क्रमेण ॥ ३ ॥

विहारेति । तत् तदा, कृष्णस्य बृन्दावननिवासकाले । ऋतवः ग्रीष्माद्याः । व्रजाङ्गनानां ये विभ्रमाः शृङ्गारचेष्टाविशेषाः, तेषां किंकरत्वं तद्वशवर्ति-

न्वम् । भजता । विहारयूना लीलायुववेषेण कृष्णेन । क्रमेण । निर्विश्यमानाः उपभुज्यमानाः सन्तः । स्वगुणैः कृष्णोपभोगोपयुक्तैः पुष्पसमृद्ध्यादिभिः । नितान्तधन्याः भृशं चरितार्थाः । अभूवन् ॥ ३ ॥

कृतावसेका इव कृष्णगीतै-
र्वनद्रुमा वर्धिततुङ्गशृङ्गाः ।
अयत्नलब्धानि गवां बभूवुः
स्थायीनि वर्षातपवारणानि ॥ ४ ॥

कृतेति । कृष्णस्य गीतैः, करणैः । कृतावसेका इव कृतसेचना इव । वर्धिततुङ्गशृङ्गाः संवर्धितोन्नताग्राः । वनद्रुमाः बृन्दावनवृक्षाः । अयत्नलब्धानि संपादनयत्नं विना लब्धानि । स्थायीनि । गवाम् । वर्षातपवारणानि वर्षासु ग्रीष्मेषु च वृष्ट्यातपयोर्निवारणानि छत्राणि । बभूवुः । छत्राणीति विशेष्य विशेषणबलाल्लभ्यत इति न प्रयुक्तम् ॥ ४ ॥

बभञ्ज वातः प्रबलो न वृक्षा-
न्न तिग्मरश्मिः सलिलं तताप ।
ददाह वन्यां न च तत्र दावः
संरक्षिता यत्र गवां स देवः ॥ ५ ॥

बभञ्जेति । यत्र बृन्दावने । स देवः कृष्णः । गवां संरक्षिता । तत्र । प्रबलो वातः ग्रीष्मभवश्चण्डवातः । वृक्षान् । न बभञ्ज । तिग्मरश्मिः आदित्यः । सलिलं न तताप । दावः वनाग्निश्च । वन्यां वनराजिम् । न ददाह । भगवता रक्ष्यमाणानां गवां समृद्ध्ये वातादयो वृक्षाद्युपहतिमकुर्वन्तो भगवन्तं प्रीणयामासुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

गावो महिष्यश्च गभीरनादाः
संचारिताः शार्ङ्गभृता यथार्हम् ।
कलिन्दकन्यामवगाह्य काले
घर्मापदा संपदमेव भेजुः ॥ ६ ॥

गाव इति । शार्ङ्गभृता कृष्णेन । यथार्हं यथोचितं तत्तदुचितदेशेषु । संचारिताः । गभीरनादाः परिपोषाद्वृषभवन्मन्द्रनादाः । गावः । महिष्यश्च । काले उचितसमये । कलिन्दकन्याम् । अवगाह्य । घर्मापदा निदाघरूपया विपदा । संपदं समृद्धिमेव । भेजुः, घर्मेऽपि च्छायासलिलतृणादिवैकल्याभावान्न कार्श्यं प्रापुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

गतेऽपि भूयिष्ठगुणे वसन्ते
गोपाः सुखं चारितगोधनास्ते ।
कलिन्दजानूपसमीपभाजः
कालं कठोरातपमत्यनैषुः ॥ ७ ॥

गतेऽपीति । भूयिष्ठगुणे स्वतस्तृणगणसलिलसमृद्ध्यादिगुणप्रचुरे । वसन्ते । गतेऽपि । सुखं चारितगोधनाः भगवदाज्ञया ग्रीष्मेऽपि वनस्य तृणादिपूर्णतया सुखं यथा तथा संचारितगोरूपधनाः । ते गोपाः । कलिन्दजानूपसमीपभाजः शैत्यार्थं यमुनाकच्छोपकण्ठभाजः सन्तः । कठोरातपं उग्रातपम् । कालम् । अत्यनैषुः अतिवाहयांबभूवुः ॥ ७ ॥

वितेनिरे जङ्गमधामकल्पै-
रनोभिरध्यासितचत्वराणि ।

निदाघवर्षानुगुणानि गोपाः
स्थानानि गोवत्सगुणोचितानि ॥ ८ ॥

वितेनिर इति । गोपाः । जङ्गमधामकल्पैः अतिविपुलतया संचारिगृहतुल्यैः । अनोभिः शकटैः । अध्यासितचत्वराणि अधिष्ठिताङ्गणानि । निदाघवर्षानुगुणानि आतपवृष्टिवारणक्षमतया ग्रीष्मवर्षासमययोरनुकूलानि । गोवत्सगुणोचितानि गवां वत्सानां च गुणस्य प्रत्येकबन्धनादेर्योग्यानि, तथा विशालानि । स्थानानि गृहाणि । वितेनिरे चक्रुः ॥ ८ ॥

अकालकाल्येन परेण पुंसा
साम्यं गतानामिव वल्लवीनाम् ।
सुखाय सर्वे समया बभूवुः
स्वैः स्वैरविच्छिन्नगुणैर्विशेषैः ॥ ९ ॥

अकालेति । सर्वे समयाः ग्रीष्मवर्षादिकालाः । वल्लवीनां गोपस्त्रीणाम् । अकालकाल्येन कालेन कालयितु चोदयितुमशक्येन, कालविशेषप्रयुक्तशीतोष्णादिदोषैरभिभवितुमशक्येनेति यावत् । परेण पुंसा कृष्णेन । साम्यं गतानाम् । 'उभे विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतिसिद्धं मुक्तिरूपं साम्यं प्राप्तानामिव । अविच्छिन्नगुणैः निरन्तरसौरभ्यादिगुणैः । स्वैः स्वैः विशेषैः स्वस्वपुष्पफलादिभिः । सुखाय बभूवुः भगवत्परिग्रहेण तासामपि माननीयत्वादतवस्तासामपि प्रीणनमकुर्वन्नित्यर्थः । ग्रीष्मदोषनिवृत्तिप्रसङ्गात्क्रमभाविऋत्वन्तरदोषाणामपि निवृत्तिरिहोक्ता ॥ ९ ॥

सुधाप्लवस्वैरसखीमभिख्यां
वनाश्रिते वर्षति कृष्णमेघे ।
मध्यंदिनेऽप्यादधिरे विहारा-
न्गावः प्रकामं गतघर्मतापाः ॥ १० ॥

सुधेति । वनाश्रिते बृन्दावनमाश्रिते । जलेनाश्रिते इति च गम्यते । 'वनं काननीरयोः' इति विश्वः । कृष्ण एव मेघे । कालमेघ इत्यपि प्रतीयते । सुधाप्लवस्वैरसखीं अमृतस्नानस्वाच्छन्द्यस्य सखीम्, तत्संपादिनीमिति यावत् । अभिख्यां कान्तिम् । वर्षति सति । गावः नन्दव्रजस्थाः । गतघर्मतापाः सत्यः । मध्यंदिनेऽपि मध्याह्नेऽपि अतिकठोरातपसमयेऽपीति भावः । प्रकामं विहारान् आददिरे, पर्याप्तं विजह्रुः ॥ १० ॥

तापापहन्तुः स्वपदाश्रितानां
तत्तादृशा तस्य समीक्षणेन ।
न तस्य गोपाध्युषितस्य जज्ञे
वनस्य वातातपवह्निपीडा ॥ ११ ॥

तापेति । स्वपदाश्रितानां स्वचरणं प्रपन्नानाम् । तापस्य अपहन्तुः । तस्य कृष्णस्य । तत्तादिव दृश्यत इति तत्तादृशा, तत्तदिति वीप्सिततत्पदेन वह्न्यातपाद्युपद्रवहारित्वेन प्रसिद्धाः सुधाप्लवनादयः संगृह्यन्ते, तैः सदृशेनेत्यर्थः । यद्वा 'तादृशादयो रूढिशब्दा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते' इति काशिकावचनात्तादृक्शब्दो रूढ्या तत्प्रकारत्वार्थः । तथा च तच्छब्दः स्वरूपप्रसिद्धिपरः । तादृक्शब्दो महामहिमत्वादिरूपतत्प्रकार-

विशेषप्रसिद्धिपरः । तयोः खञ्जकुब्जवद्विशेषणसमासे तत्तादृशेति रूपम् । समीक्षणेन अवलोकनेन । गोपैः अध्युषितस्य । तस्य वनस्य । वातातपवह्निपीडा ग्रीष्मप्रयुक्ता । न जज्ञे नासीत् ॥ ११ ॥

प्रसाधिताः पाटलपुष्पजालैः
प्रच्छायनिद्राशमितोपतापाः ।
दिनावसानस्नपनेन शीता
गोप्यः प्रियैर्निर्विविशुर्निशीथान् ॥ १२ ॥

प्रसाधिता इति । प्रच्छायनिद्राशमितोपतापाः प्रकृष्टच्छायाप्रदेशे निद्रया परिहृतघर्मसतापाः । दिनावसानस्नपनेन शीताः सायंसमये स्नपनेन शीतलाङ्ग्यः । दास्यः स्नपयन्ति गोपीरिति णिजन्तप्रयोगः । सर्वेभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे णिजिति केषांचिन्मतात्स्नानमात्रे वा स्नपनप्रयोगः । 'अर्तिह्री—' इत्यादिना पुगागमः । पाटलानीति पुष्पाणि पाटलपुष्पाणि, तेषां जालैः समूहैः । प्रसाधिताः अलङ्कृताः । गोप्यः । प्रियैः सह । निशीथान् रात्रीः । निर्विविशुः उपभुञ्जते स्म । 'निशीथस्त्वर्धरात्रे स्यान्निशीथो रात्रिमात्रके' इति विश्वः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १२ ॥

निदाघतैक्ष्ण्यादिह दुष्टसत्त्वाः
क्षोभं गवां कुर्युरतिक्षुधार्ताः ।
इतीक्षमाणः सहजेन सार्धं
व्यधत्त नाथो मृगयाविहारम् ॥ १३ ॥

निदाघेति । नाथः कृष्णः । निदाघतैक्ष्ण्यात् ग्रीष्मौग्र्यात् । अतिक्षुधार्ताः अत्यन्तं क्षुधया आर्ताः । दुष्टसत्त्वाः व्याघ्रादयः । इह बृन्दावने ।

गवाम् । क्षोभं उपप्लवम् । कुर्युः । संभावनायां लिङ् । इति । ईक्षमाणः चिन्तयमानः सन् । सहजेन बलदेवेन सार्धम् । मृगयाविहारं आखेटकक्रीडाम् । व्यधत्त अकरोत् ॥ १३ ॥

प्रसक्तगङ्गायमुनानुषक्त्या
भासा तयोराहितगाढमोहाः ।
अयत्नलभ्योपगमास्तदास-
न्व्यालाः क्षणादर्भकवेधयोग्याः ॥ १४ ॥

प्रसक्तेति । तदा देवस्य आखेटसमये । प्रसक्ता बुद्धिस्वीकृता गङ्गायमुनयोः अनुषक्तिः संसक्तिः यया तया गङ्गायमुनासंगमस्मृतिहेतुभूतया, धवलमेचकतया तत्सदृश्येति यावत् । तयोः रामकृष्णयोः । भासा प्रभया । आहितगाढमोहाः संपादितदृढमोहाः । अत्र मोहशब्देन वैचित्त्यवाचिना मनसो दिदृक्षापारवश्यं लक्ष्यते । अयत्नलभ्योपगमाः अत एव तद्दिदृक्षया निश्चलाङ्गत्वेन यत्नं विना लभ्य उपगमः समीपोपसर्पणं येषां ते । व्यालाः श्वापदव्याघ्रादयः । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे श्वापदे च पुमानयम्' इति वैजयन्ती । क्षणात् अल्पकालादेव । 'क्षणो व्यापारवैकल्ये कालभेदाल्पकालयोः' इति वैजयन्ती । अर्भकवेधयोग्याः शिशूनामपि वेधस्योचिताः । आसन् । सुखेन वेद्धुं शक्या बभूवुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

अनुप्रयातैरिव देवमाया-
मच्छेदनीयैरपि दिग्गजानाम् ।
वनं तदन्तर्गतसत्त्वजातं
पाशैरवारुन्धत वत्सपालाः ॥ १५ ॥

अनुप्रयातैरिति। वत्सपालाः वत्सानां पालकाः कृष्णस्यानुचरभूताः। अन्तर्गतसत्त्वजातं अन्तर्गतव्याघ्रादिदुष्टसत्त्वव्यूहम्। 'जालं जातं तथा व्यूहः' इति हलायुधः। तत् वनं बृन्दावनम्। देवमायां कृष्णस्य मायाम्। अनुप्रयातैः अनुगतैरिव स्थितैः, तद्बद्धन्धनसमर्थैरिति यावत्। दिग्गजानामपि। अच्छेदनीयैः छेत्तुमशक्यैः। पाशैः। अवारुन्धत। यथा सत्त्वाः बहिर्गन्तुं न शक्नुयुः, तथा परितो निरोधं चक्रुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

अनन्तलीलोचितभूमिकाप्तै-
रावेदितान्वेदवनेचरेन्द्रैः ।
पथः समास्थाय गृहीतचापा
गुप्तस्थितिं गोपसुता वितेनुः ॥ १६ ॥

अनन्तेति। गृहीतचापाः आत्तशरासनाः। गोपसुताः। अनन्तलीलोचितभूमिकाप्तैः कृष्णस्य लीलायां मृगयारूपायां उचितां भूमिकां वेषं प्राप्तैः। 'तत्तद्वेषो भूमिका स्यात्' इति वैजयन्ती। वेदवनेचरेन्द्रैः वेदैरेव निषादाधिपतिभिः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। भगवत्प्रीत्यर्थं स्थलज्ञाः किरातपतयो वयमिति तद्रूपेणागतैर्वेदैरिति यावत्। आवेदितान् अयमय सत्त्वानां निर्गमनमार्ग इति निवेदितान्। पथः मार्गान्। समास्थाय आश्रित्य। गुप्तस्थितिं गुप्तं उपशयगर्तेषु निलीनं यथा तथा स्थितिमवस्थानम्। वितेनुः ॥ १६ ॥

क्षणादनिर्धार्य निदानभेदं
दत्तापहासैर्वनदेवताभिः ।
मृगायितं तत्र मृगेन्द्रमुख्यैः
सिंहायितं गोकुलसारमेयैः ॥ १७ ॥

क्षणादिति । तत्र वने । निदानभेदं मूलकारणविशेषम् । अनिर्धार्य अविचिन्त्य । वनदेवताभिः । दत्तापहासैः कृतपरिहासैः । मृगेन्द्रमुख्यैः सिंहप्रमुखैः । क्षणात् । मृगायितं मृगवदाचरितम् । गोकुलस्य सारमेयैः शुनकैः । सिंहायितं सिंहवदाचरितम् । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्याचारार्थक्यङन्ताद्भावे क्तः । पाशैः परितो निरुद्धे वने सारमेयेषु विसृष्टेषु तेभ्यो भीताः सिंहादयस्तत्र भीतौ कृष्णस्य महिमा मूलकारणमित्यविचिन्त्य, अहो सारमेयेभ्योऽपि बिभ्यतीति वनदेवताभिरपहसिताः सिंहसंनिधौ मृगा इव सद्यः कातरा बभूवुः । सारमेयाश्च मृगान्सिंहा इव तानतिचक्रमुरित्यर्थः । सरमाशब्दाच्छुनीवाचिन. 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यपत्यार्थे सति सारमेयशब्दः ॥ १७ ॥

परिस्फुरत्कृत्रिमसत्त्वजातैः
प्रसारितैः श्यामपटैर्वनान्ते ।
स्वयं तिरोधाय तदर्हशब्दा
गोपा मृगान्गूढचराश्चकर्षुः ॥ १८ ॥

परिस्फुरदिति । परिस्फुरन्ति प्रकाशमानानि कृत्रिमसत्त्वजातानि चित्रलिखितव्याघ्रादिप्राणिबृन्दानि येषु तैः । वनान्ते । प्रसारितैः । श्यामपटैः नीलवस्त्रैः । वस्त्रे शौक्ल्यादि दूरेऽपि प्रकाशेत । श्यामिका तु वनरन्ध्रवदेव प्रतीयमाना विश्वासं न व्याहन्तीति श्यामेत्युक्तम् । तैः, तिरोधाय स्वयं तिरोहिता भूत्वा । गूढचराः गूढेषु गुल्मादिसंछन्नप्रदेशेषु संचरन्तः । गोपाः । स्वयं तदर्हशब्दाः चित्रलिखितमृगानुकारिशब्दं कुर्वन्तः सन्तः । मृगान् । चकर्षुः । चित्रलिखितेषु व्याघ्रादिषु सत्यव्याघ्रादिबुद्धिजननेन स्वशब्देषु तदीयशब्दबुद्धिजननेन च तेषां स्वयूथ्यधीदार्ढ्यमुत्पाद्य कर्षन्ति स्म ॥ १८ ॥

शतावरीदामनिबद्धमूर्ध्नः
शार्ङ्गध्वनित्रासितसिंहयूथान् ।
अनीकनाथप्रमुखानकार्षी-
दग्रेसरान्व्याधतनूननन्तः ॥ १९ ॥

शतावरीति । अनन्तः । शतावरीदामनिबद्धमूर्ध्नः, शतावरी ओषधिविशेषः । 'ऋश्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी' इत्यमरः । तत्काण्डरूपैः तत्कन्दत्वङ्निर्मितैर्वा दामभिः संयतमौलीन् । शार्ङ्गध्वनित्रासितसिंहयूथान् धनुषो ध्वनिना त्रासितसिंहकुलान् । 'शार्ङ्गं कार्मुकमात्रेऽपि विष्णोरपि शरासने' इति विश्वः । व्याधतनून् व्याधरूपधारिणः । अनीकनाथप्रमुखान् सेनानीप्रमुखत्वेन कल्पितान्गोपान् पूर्वोक्तान्वेदान्वा । अग्रेसरान् पुरःसरान् । अकार्षीत् । राजानो हि युद्धमृगयादिष्वात्मरक्षार्थं सेनानीप्रमुखान्पुरस्कृत्य स्वयं पश्चाच्चलन्तीति तथा कृतवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

विमुक्तपाशा मधुवैरिभृत्यै-
र्जिह्वालदुर्दर्शकरालवक्त्राः ।
निपेतुरन्योन्यविमुक्तरोषाः
श्वानो वराहेषु निशातदंष्ट्राः ॥ २० ॥

विमुक्तेति । मधुवैरिभृत्यैः कृष्णानुचरैः । विमुक्तपाशाः श्वापदग्रहणाय विसृष्टपाशाः । जिह्वालदुर्दर्शकरालवक्त्राः जिह्वालानि जिह्वावन्ति । लम्बमानजिह्वानीति यावत् । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लच्प्रत्ययः । दुर्दर्शानि द्रष्टुमशक्यानि करालानि विशालानि विकृतानि

वा वक्त्राणि येषां ते । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च' इति वैजयन्ती । निशातदंष्ट्राः तीक्ष्णदंष्ट्राः । अन्योन्यविमुक्तरोषाः अन्योन्यस्मिन्विमुक्तो रोषः शुनकजातिप्रयुक्तो यैस्ते । श्वानः । वराहेषु वन्येषु । निपेतुः निपतन्ति स्म ॥ २० ॥

संभूय गोपाः प्रसभं प्रयुक्तैः
सत्त्वानि वन्यानि समग्रसत्त्वाः ।
गुहामुखाम्रेडिततीव्रघोषैः
कोलाहलैराकुलयांबभूवुः ॥ २१ ॥

संभूयेति । समग्रसत्त्वाः पुष्कलबलाः । गोपाः । संभूय मिलित्वा । प्रसभं बलात् । प्रयुक्तैः सर्वैरपि युगपदेव यावद्बलं कृतैरित्यर्थः । गुहामुखेषु पर्वतगह्वरद्वारेषु आम्रेडितो द्वित्रिरुक्तः तीव्रः चण्डः घोषः प्रतिध्वनिरूपो येषां तैः । कोलाहलैः सिंहनादरूपैः । वन्यानि सत्त्वानि पर्वतगुहालीनानि सिंहादीनि । आकुलयांबभूवुः आकुलानि चक्रुः ॥ २१ ॥

अमृष्यतो मानुषसिंहनादं
गिरीन्द्ररोधैरपि दुर्निरोधान् ।
बभञ्ज दृप्तो बलभद्रसिंहः
सिंहान्द्विपेन्द्रानिव दुर्निवारः ॥ २२ ॥

अमृष्यत इति । दृप्तः गर्वितः । दुर्निवारः वारयितुमशक्यः । बलभद्र एव सिंहः । मानुषसिंहनादं मनुष्याणां सिंहनादाख्यं ध्वनिविशेषम् । 'क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात्' इत्यमरः । अमृष्यतः असहमानान् । गिरीन्द्ररोधैः पर्वतवरप्रतिबन्धैरपि । दुर्निरोधान् , पर्वतानपि भित्त्वा गन्तुं शक्ता-

निति यावत् । सिंहान् । द्विरेन्द्रानिव गजपतीनिव । बभञ्ज जघानेत्यर्थः ॥ २२ ॥

गुञ्जाकलापप्रतिनद्धकेशै-
रागुल्फमालम्बितपिञ्छजालैः ।
निषङ्गिभिश्चारुपृषत्कचापै-
र्गुप्तो बभौ गोपसुतैर्मुकुन्दः ॥ २३ ॥

गुञ्जेति । मुकुन्दः । गुञ्जाकलापप्रतिनद्धकेशैः गुञ्जादामरूपेण विभूषणेन संयतकेशैः । 'कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि' इत्यमरः । आगुल्फं गुल्फपर्यन्तम् । आलम्बितपिञ्छजालैः आलम्बितबर्हस्तबकैः । निषङ्गिभिः तूणीरधरैः । चारुपृषत्कचापैः मञ्जुशरचापैः । गोपसुतैः । गुप्तो बभौ परितः संवृतो भाति स्म ॥ २३ ॥

आक्रान्त्यकम्पेषु नगेषु धैर्यं
शौर्यक्रमं श्वापदविक्रमेषु ।
अशिक्षयत्क्षेमविदात्मभृत्या-
न्विहारगोपो मृगयापदेशात् ॥ २४ ॥

आक्रान्तीति । क्षेमवित् रक्षणीयानां रक्षणप्रकाराभिज्ञः । विहारगोपः कृष्णः । मृगयापदेशात् मृगयाव्याजात् । आत्मभृत्यान् स्वानुचरान् । आक्रान्त्यकम्पेषु स्वसेनाक्रमणेऽप्यकम्पमानेषु । नगेषु पर्वतेषु । धैर्यम् । श्वापदानां व्याघ्रवराहादिदुष्टसत्त्वानां विक्रमेषु । 'व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मताः' इति हलायुधः । शौर्यक्रमं शौर्यपरिपाटीं च । अशिक्षयत् । परैराक्रमणे कृतेऽपि पर्वतवद्धैर्येण स्थातव्यम्, व्याघ्रादिव-

च्छौर्यक्रमोऽवलम्बनीय इति शिक्षयामासेत्यर्थः । शिक्षाया विद्योपादानरूपाया बुद्धिविशेषत्वाद्बुद्ध्यादिसूत्रेण द्विकर्मकता ॥ २४ ॥

आदाय लूनानि मुकुन्दबाणैः
शृङ्गाणि शीघ्रं वनकासराणाम् ।
शार्ङ्गप्रमाणानि शनैरकार्षु-
स्तैरेव चारूणि धनूंषि बालाः ॥ २५ ॥

आदायेति । बालाः गोपकुमाराः । मुकुन्दबाणैः । लूनानि । शार्ङ्गप्रमाणानि शार्ङ्गं शृङ्गविकारभूतं धनुः तत्प्रमाणं येषां तानि, शार्ङ्गं कर्तुं पर्याप्तानीति यावत् । वनकासराणां वनमहिषाणाम् । शृङ्गाणि । शीघ्रम् । आदाय अहमहमिकया त्वरितं गृहीत्वा । तैः शृङ्गैरेव । चारूणि धनूंषि । शनैः क्रमेण । अकार्षुः कुर्वन्ति स्म । शृङ्गाणां स्वीयत्वापादनाय तद्ग्रहण एव तेषां त्वरा आसीत, न तु चापनिर्माणे इति भावः ॥ २५ ॥

मनुष्यमांसस्पृहया सरोषं
गुहान्तरादुत्पतितुं प्रवृत्तान् ।
शिलीमुखैः कीलितशैलकण्ठा-
न्कृष्णस्तदा केसरिणश्चकार ॥ २६ ॥

मनुष्येति । तदा । कृष्णः । मनुष्यमांसस्पृहया । सरोषं यथा तथा । गुहान्तरात् गुहावकाशात् । उत्पतितु प्रवृत्तान् । केसरिणः सिंहान् । शिलीमुखैः बाणैः । कीलितशैलकण्ठान् कीलिताः शैला येषु ते, तथाभूताः कण्ठा येषां तथाभूतान् । चकार । गुहासु प्रारब्धोत्पतना अपि यथा मनुष्याणामुपरि नायान्ति, तथा तत्रैव शैलकीलितकंधरानकरोदित्यर्थः ॥ २६ ॥

नवाहृतैर्नाथपरिष्क्रियार्हां
गुञ्जास्रजं गोपकुमारवीराः ।
विभिन्नवन्यद्विपकुम्भमुक्तै-
र्मुक्ताफलैरन्तरयांबभूवुः ॥ २७ ॥

नवाहृतैरिति । गोपकुमारेषु वीराः श्रेष्ठाः । नवाहृतैः नवैरेवाहृतैः । विभिन्नवन्यद्विपकुम्भमुक्तैः विदलितवन्यगजकुम्भमुक्तैः । मुक्ताफलैः मौक्तिकैः । नाथपरिष्क्रियार्हां कृष्णस्य प्रसाधनोचिताम् । गुञ्जास्रज गुञ्जादामानम् । अन्तरयांबभूवुः निरश्चक्रुः । गुञ्जादाम्नामुपरि मौक्तिकमालाभिः कृष्णं भूषयांबभूवुः ॥ २७ ॥

शराहतानां विपिने मृगाणा-
मार्द्राहृतैश्चर्मभिरात्तहर्षाः ।
अकल्पयन्नास्तरणानि गोपाः
संवेशयोग्यानि सहायिनीनाम् ॥ २८ ॥

शराहतानामिति । विपिने वने । शराहतानाम् । मृगाणां कृष्णसारादीनाम् । आर्द्राहृतैः आर्द्रैरेवाहृतैः । चर्मभिः त्वग्भिः । आत्तहर्षाः । गोपाः । सहायिनीनां सहचारिणीनाम् । अयतेस्ताच्छीलिको णिनिः । संवेशयोग्यानि सहशयनयोग्यानि । आस्तरणानि कुथान् । अकल्पयन् कल्पयामासुः । 'प्रवण्यास्तरण वर्णः परिस्तोमः कुथः कुथा' इति हलायुधः ॥ २८ ॥

अभिन्नपार्श्वेष्ववकाशभेदा-
च्छिन्नास्थितीन्भीतिमपोह्य वत्सान् ।

निरस्तसिंहेषु गुहागृहेषु
न्यवीविशन्नाथनियोगभाजः ॥ २९ ॥

अभिन्नेति। नाथस्य कृष्णस्य नियोगभाजो भृत्याः । अभिन्नपार्श्वेषु अविदीर्णपार्श्वेषु, पार्श्वशैथिल्याभावाच्छिलादिपतनशङ्कारहितेषु । निरस्तसिंहेषु । गुहागृहेषु दरीरूपगृहेषु । अवकाशानां भेदात् अतिविपुलतया भिन्नावकाशत्वात्। भिन्नस्थितीन् परस्परमसंसृष्टावस्थानान् संमर्ददुःखरहितान् । वत्सान्। भीतिं अपोह्य सिंहादिभीतिमपनीय । न्यवीविशन् निवेशयामासुः ॥ २९ ॥

अयातयामैरचिरप्रतापा-
त्सुमृष्टपाकैरधिशल्यशृङ्गम् ।
मांसैर्मृगाणां मधुनावसिक्तै-
र्नन्दस्य भृत्या विपिने ननन्दुः ॥ ३० ॥

अयातयामैरिति । नन्दस्य । भृत्याः कर्मकराः । विपिने वने । अधिशल्यशृङ्गं शल्यशृङ्गे शराग्रे । सुमृष्टपाकैः । अचिरप्रतापात् सद्यो निष्टपनात् । अयातयामैः अगतरसैः । 'यातयामं गतरसम्' इत्यमरः । मधुना अवसिक्तैः क्षौद्रसिक्तैः । मृगाणां मांसैः । ननन्दुः नन्दन्ति स्म ॥

निवेद्यमानान्वनदेवताभिः
संगृह्य वन्यानुपदाविशेषान् ।
समं सुहृद्भ्यः सहसा विभेजे
रामानुरोधेन रमासहायः ॥ ३१ ॥

निवेद्यमानानिति। रमासहायः कृष्णः। वनदेवताभिः। निवेद्यमानान् अर्प्यमाणान्। वन्यान् वनभवान्। उपदाविशेषान् उपहारभेदान्। संगृह्य गृहीत्वा। रामानुरोधेन रामस्यानुवर्तनेन, तदनुमतिं लब्ध्वेति यावत्। 'अनुरोधोऽनुवर्तनम' इत्यमरः। सहसा शीघ्रम्, उपहाराग्रहणानन्तरमेव। सम यथा तथा। सुहृद्भ्यः। विभेजे ॥ ३१ ॥

त्राणं सतां दुष्कृतिनां विनाशं
तन्वन्नभीष्टं मृगयाच्छलेन ।
स्वच्छन्दचर्यानुगुणं गवां त-
च्चक्रे वनं शान्तमृगावशेषम् ॥ ३२ ॥

त्राणमिति। मृगयाच्छलेन। अभीष्टं स्वाभिमतम्। सतां साधूनाम्। त्राणम्। दुष्कृतिनां पापिनाम्। विनाशं च। तन्वन् 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्' इति स्वावतारप्रयोजनं संपादयन्। देवः। शान्तमृगावशेषं हरिणादिसौम्यमृगमात्रावशेषम्, व्याघ्रादीनां हतत्वादिति भावः। तत् वनम्। गवाम्। स्वच्छन्दचर्यानुगुणं स्वैरचर्यानुकूलम्। चक्रे ॥ ३२ ॥

निसर्गकारुण्यतरङ्गवृत्त्या
निर्वैरतां नैगमगोपदृष्ट्या ।
संप्रापिताः प्रापुरिवैकजात्यं
केचिद्गवां केसरिदन्तिमुख्याः ॥ ३३ ॥

निसर्गेति। करुणैव कारुण्यं। चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। निसर्गकारुण्यस्य स्वभावसिद्धकरुणायाः तरङ्गवृत्त्या तरङ्गस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यस्या-

स्तथाभूतया । नैगमगोपदृष्टया नैगमो निगमसंबन्धी श्रुतिसिद्धो गोपः । यद्वा नैगमा उपनिषद्भागाः । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च ।' इति विश्वः । तत्सिद्धो गोप इति मध्यमपदलोपी समासः । तस्य कृष्णस्य दृष्टया । निर्वैरतां संप्रापिताः । केचित् केसरिदन्तिमुख्याः सिंहगजप्रभृतयो हिंस्राः । गवाम् । ऐकजात्यं प्रापुरिव । कटाक्षपातेन निर्वैरतां प्राप्य लीलार्थं विमुक्ताः केचन हिंस्राः गोभिः सह तदविशेषेण चेरुरित्यर्थः ॥

विधून्वता धूलिकदम्बरेणू-
न्धाराकदम्बाङ्कुरकारणेन ।
निन्युः श्रमं निर्झरबिन्दुभाजा
नभस्वता नन्दसुतानुयाताः ॥ ३४ ॥

विधून्वतेति । नन्दसुतं कृष्णं अनुयाताः गोपसुताः । धूलिकदम्बः कदम्बविशेषो यो वसन्ते समुल्लसति, तस्य रेणून् तत्पुष्पपरागान् ग्रीष्मेऽप्यनुवर्तमानान् । विधून्वता कम्पयता । धाराकदम्बाङ्कुरकारणेन नेदीयसि वर्षाकाले भाविनां वृष्टिधारानिकुरुम्बाणामुदयस्य कारणेन 'वायुर्वै वृष्टया ईशः' इति श्रुतेः । निर्झरबिन्दुभाजा गिरिनिर्झराणां बिन्दून् भजता । नभस्वता वायुना । श्रमं निन्युः अपनयन्ति स्म ॥ ३४ ॥

अमर्त्ययक्षेश्वरधामभाजो-
रारामयोरेकमिवावतारम् ।
प्रशान्तघर्मातिशयं प्रभावा-
द्वृन्दावनं नन्दसुतो वितेने ॥ ३५ ॥

अमर्त्येति । नन्दसुतः कृष्णः । अमर्त्ययक्षेश्वरधामभाजोः अमर्त्यानां

यक्षाणां च क्रमादीश्वराविन्द्रकुबेरौ, तयोर्धामनी अमरावत्यलके ते भज-तोः । आरामयोः नन्दनचैत्ररथयोः । एकम् अवतारमिव स्थितम् । बृन्दावनम् । प्रभावात् स्वमहिम्ना । प्रशान्तघर्मातिशयम् । वितेने ॥३५॥

दिशं समाक्रम्य करैरुदीचीं
देवे रवौ दक्षिणतः प्रवृत्ते ।
निदाघक्लृप्त्या निगृहीतदेहां
वृष्टिं पुनः स्रष्टुमियेष शौरिः ॥ ३६ ॥

दिशमिति । देवे । रवौ सूर्ये । उदीचीं दिशम् । करैः किरणैः । समा-क्रम्य । दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि । प्रवृत्ते, दक्षिणायनारम्भे सति । 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इति सप्तम्यर्थे अतसुच् । निदाघक्लृप्त्या घर्म-कालसृष्ट्या । निगृहीतदेहां उपसंहृतरूपाम् , घर्मकाले सर्वात्मना लुप्ताम् । वृष्टिम् । पुनः स्रष्टुम् । शौरिः । इयेष । यथा देवो राजा परसीमोपप्लवार्थं प्रस्थितः करग्रहणेन समन्तादाक्रम्य पीडयति, तथा ग्रीष्मवशादत्यन्तं द्योतमानतया देवे सूर्ये किरणप्रचारेण उदीचीं समाक्रम्य दिगन्तरे प्रस्थिते भगवान् तदुपप्लवनिवर्तनेन लोकरक्षार्थं तत्करमान्द्यापादकवृष्टिं स्रष्टुमियेषेति भावः प्रतीयते ॥ ३६ ॥

अथाविरासीदपसारयन्ती
तापं गवां चण्डकरप्रसूतम् ।
विचित्रसस्योदयमेचकाङ्गी
मेघाविला माधवयोगवेला ॥ ३७ ॥

अथेति । अथ भगवत्संकल्पानन्तरम् । मेघाविला मेघकलुषा । चण्ड-

करप्रसूतं आदित्यसंभूतम् । गवां तापम् । अपसारयन्ती अपनयन्ती । विचित्राणां नानारूपाणां सस्यानां ओषधीनां उदयेन मेचकाङ्गी श्यामलाकारा । माधवस्य क्षीराब्धिशायिनो देवस्य योगवेला योगनिद्रासमयः । आविरासीत् ॥ ३७ ॥

महीभृतः संभृततीर्थतोयै-
रम्भोधरैराचरिताभिषेकाः ।
प्रयुक्तविद्युद्वलयैः पुनस्तैः
प्रायेण नीराजनमन्वभूवन् ॥ ३८ ॥

महीभृत इति । संभृततीर्थतोयैः आहृतसमुद्राम्बुरूपपावनसलिलैः । 'तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने' इति यादवः । अम्भोधरैः मेघैः । राजाभिषेकाय गङ्गादितीर्थतोयं ये कुम्भैर्धारयन्ति तेऽप्यम्भोधरशब्देन योगतः प्रतीयन्ते । तैः, आचरिताभिषेकाः कृताभिषेकाः । महीभृतः पर्वताः । राजान इत्यपि शब्दशक्त्या प्रतीयते । पुनः प्रयुक्तविद्युद्वलयैः । 'पुनरप्रथमे भेदे' इति विद्युत्प्रयोगस्य द्वितीयक्रियाद्योतकः पुनः शब्दः । तैः अम्भोधरैः । प्रायेण । नीराजनं आरात्रिकम् । अन्वभूवन् । 'अन्तर्धौ येनादर्शनम्' इतिवद्गम्यमानार्थसद्भावात्तैरिति तृतीया, हेतुतृतीया वा । वृष्ट्यनन्तरं विद्युदुदयः अभिषेकानन्तरमारात्रिकमङ्गलवज्जात इत्यर्थः । अत्र महीभृत इत्यादिश्लेषानुप्राणितस्तत्घटिता नीराजनत्वोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३८ ॥

धौतावदातैः ककचच्छदानां
पत्रैरविश्रान्तषडङ्घ्रिनादैः ।

व्यदारयत्पुष्पशरः प्रतूर्णं
मानग्रहं मानवतीजनानाम् ॥ ३९ ॥

धौतेति । पुष्पशरः कामः । धौतैः वृष्टया क्षालितैः अवदातैः शुभ्रैश्च । अविश्रान्तषडङ्घ्रिनादैः अविरतभृङ्गनादैः । क्रकचच्छदानां क्रकचाकाराः करपत्राकाराः छदा येषां ते क्रकचच्छदाः केतकीवृक्षाः तेषाम् । पत्रैः । मानवतीजनानां मानः प्रियविषयरत्यवस्थाविशेषः । 'अङ्कुरपल्लवकलिकाकोरकफलभोगभागियं क्रमशः । प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इति ।' इति रतिं प्रस्तुत्य रसार्णववचनात् । तद्वत्यः प्रणयिन्यः तासामेव जनानाम् । मानग्रहं 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।' इत्युक्तलक्षणकोपविशेषग्रहणम् । प्रतूर्णं अतिशीघ्रम् । व्यदारयत् । यथा धौतावदातैरुत्तेजिततया निर्मलैर्विदारणसमये शब्दायमानैः करपत्रैर्दारुखण्डं विदारयन्ति तद्वदिति भावः । 'धौते निशातं निशितं क्ष्णुतं तेजितमर्थवत्' 'अवदातः सिते पीते शुद्धेऽपि' इति च वैजयन्ती ॥ ३९ ॥

पयोमुचा सेकवतां स्थलानां
वीरुत्प्ररोहा विविधा बभूवुः ।
समीक्षितानां मधुसूदनेन
श्रद्धादयाद्या इव सद्गुणौघाः ॥ ४० ॥

पयोमुचेति । पयोमुचा मेघेन हेतुना, सेकवतां मेघसिक्तानाम् । स्थलानाम् । विविधाः । वीरुत्प्ररोहाः प्रतानिनीनां लतानामङ्कुराः । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्यमरः । मधुसूदनेन । समीक्षितानां कटाक्षितानां पुंसाम् ।

श्रद्धादयाद्याः आस्तिक्यबुद्धिकृपादान्तिभक्तिवैराग्यप्रमुखाः। सद्गुणौघाः उत्तमगुणनिवहा इव। बभूवुः जाता इत्यर्थः॥ ४०॥

शितेन पञ्चेषुशरेण भिन्ना-
द्वियोगिनीमानसतो विकीर्णाः।
तदेन्द्रकोपत्वमिवाधिजग्मुः
शोणाः क्षितौ शोणितबिन्दुभेदाः॥ ४१॥

शितेनेति। तदा वर्षासमये। शितेन उत्तेजितेन। पञ्चेषुशरेण मन्मथबाणेन। भिन्नात् विदारितात्। वियोगिनीमानसतः विरहिणीनां मानसात्। 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति पञ्चम्यास्तसिः। क्षितौ। विकीर्णाः विप्रसृताः। शोणाः रक्तवर्णाः। शोणितबिन्दुभेदाः असृक्कणविशेषाः। इन्द्रकोपसमानाकृतिमत्त्वरूपाभिप्रायेण बिन्दुषु भेदशब्दः। इन्द्रकोपत्वं इन्द्रकोपाख्यवर्षाप्रभवजन्तुविशेषत्वम्। अधिजग्मु. प्रापुरिव। तदा भूमौ संचरन्तः शक्रकोपक्रमयः उक्तरूपाः शोणितबिन्दव इव रेजुरित्यर्थः। अत्र शक्रकोपेषु उक्तरूपशोणितबिन्दुत्वरूपसंभावनारूपोत्**प्रेक्षालङ्कारः**। यद्यप्यत्र शब्दगत्या शोणितबिन्दुष्विन्द्रकोपत्वोत्प्रेक्षैव प्रतीयते, तथापि यथा 'दध्ना जुहोति' इत्यत्राप्राप्तपक्षपाती विधिः शब्दगत्या प्राप्तहोमानुरक्तत्वेन प्रतीयमानोऽप्यप्राप्ते दध्न्येव संचार्यते; एवमुत्प्रेक्षायां सिद्धस्याधिष्ठानत्वमसिद्धस्याध्यवसेयत्वं च युक्तमित्यसिद्धपक्षपातिन्युत्प्रेक्षा सिद्धानुरक्ततया प्रतीयमानाप्यसिद्धे संचारणीयेति सिद्धशक्रकोपाधिष्ठाना असिद्धशोणितबिन्दूत्प्रेक्षैव ग्राह्या। संमतश्चायमध्वरमीमांसकानां न्यायः साहित्यमीमांसकानामपि। 'ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम्। प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं ततान'

इति समासोक्त्युदाहरणे आर्द्रनखक्षताभमैन्द्र धनुः पाण्डुपयोधरेण दधानेति विशेषणानामप्रकृतनायिकाविशेषपरत्वमुपपादयतालंकारसर्वस्व-कारेण "आर्द्रनखक्षताभमित्यत्र स्थितमपि श्रुत्योपमानत्वमैन्द्रधनुषि संचारणीयं 'इन्द्रचापाभं नखक्षतं दधाना' इति, यथा 'दध्ना जुहो-ति' इत्यादौ दध्नि संचार्यते विधिः" इति समर्थनादिति ॥ ४१ ॥

मधुद्रुतेरुल्बणदन्तवीणा
मेघानिले मेदुरबिन्दुजाले ।
प्रभूतकम्पाः प्रथयांबभूवुः
शीतालुतां कण्टकिनः कदम्बाः ॥ ४२ ॥

मधुद्रुतेरिति । मेदुरं सान्द्रस्निग्धं बिन्दुजालं वृष्टिकणवृन्द यस्मिन् । 'सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः' इत्यमरः । तस्मिन् मेघानिले सति । मधुद्रुतेः मकरन्दद्रवात् । उल्बणदन्तवीणाः शीतासहिष्णुतया कम्पमानदन्ताः दन्तवीणाशब्देनोच्यन्ते । उल्बणाः प्रव्यक्ताः दन्तवीणा येषां ते तथोक्ताः । 'स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम्' इत्यमरः । इह वाताहतमकरन्दबिन्दुचलनमेव दन्तपङ्क्तिकम्पस्थाने जातमिति भावः । प्रभूतकम्पाः साङ्गकम्पाः । कण्टकि-नः तीक्ष्णाग्रावयवन्तः रोमाञ्चवन्तश्च । 'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । कदम्बाः नीपवृक्षाः । शीतालुतां शीतासहिष्णुत्वम् । 'शीतोष्णाभ्यां तदसहने' इत्यालुच्प्रत्ययः । प्रथयांबभूवुः प्रकाशयामासुः । अत्र कदम्बानां कण्टकित्वादिनिमित्तोत्थापिता तादृशशीतालुत्वोत्प्रेक्षणा-दुत्प्रेक्षा । सा च वाचकाप्रयोगाद्गम्येति **गम्योत्प्रेक्षालंकारः** ॥ ४२ ॥

शतह्रदाशस्त्रविलासदीप्ता
धीरमणादा धृतचित्रचापा ।

कनद्बलाकाध्वजपङ्क्तिरासी-
त्कादम्बिनी कामचमूरपूर्वा ॥ ४३ ॥

शतह्रदेति । शतह्रदा विद्युत एव शस्त्राणि खङ्गादीनि, तेषां विलासेन चाञ्चल्यरूपेण दीप्ता उज्ज्वला । धीरप्रणादा गम्भीरशब्दा । एकत्र गर्जितरूपः शब्दः अन्यत्र हेषाबृंहितसिंहनादादिरूपः । धृताचित्रचापा धृतनानारूपचापा । एकत्रेन्द्रचापोऽन्यत्र प्रसिद्धः । कनद्बलाकाध्वजपङ्क्तिः बलाकाः पक्षिविशेषा एव ध्वजाः । 'बलाका बिसकण्ठिका' इत्यमरः । कनन्ती दीप्यमाना बलाकाध्वजानां पङ्क्तिर्यस्याम् । 'कन दीप्तौ' इति धातुः शत्रन्तः । सा कादम्बिनी मेघमाला । अपूर्वा कामचमूः आसीत् । उद्दीपनविभावत्वात् । **सावयवरूपकालङ्कारः** ॥ ४३ ॥

मृदङ्गधीरस्तनितो विहायाः
सौदामिनीसंभृतचारुलास्यः ।
बभौ नवानां प्रभवो रसानां
रतिप्रियस्येव नटस्य रङ्गः ॥ ४४ ॥

मृदङ्गेति । मृदङ्गधीरस्तनितः मुरजध्वानगम्भीरगर्जितः । मृदङ्गशब्देन तद्ध्वानो लक्ष्यते । सौदामिनीसंभृतचारुलास्यः तडित्संपादितचारुनर्तनः । नवानां नूतनानां रसानां जलानाम् । पक्षे नवसंख्याकानां शृङ्गारादिरसानाम् । प्रभवः उत्पत्तिभूः । विहायाः आकाशः । 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इति पुल्लिङ्गता । रतिप्रियः कामः स एव नटः तस्य । रङ्ग इव नृत्तस्थानमिव । बभौ । 'रङ्गो रणखले रागे नृत्तस्थाने त्रपुण्यपि' इति विश्वः । अत्र मृदङ्गधीरस्तनित **इत्युपमा** । सौदामिनीसंभृतचारुलास्य इति तडिच्चलने लास्यत्वाध्यवसायरूपाति-

शयोक्तिः । नवानां रसानां प्रभव इति श्लेषः । एतैरनुप्राणितो विहायसो रङ्गत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४४ ॥

अचिन्तितोपस्थितजीवनाना-
मासेदुषामभ्यधिकां समृद्धिम् ।
तोयाशयानां परिवाहजन्या
स्वगुप्तिरन्योपचयप्रदाभूत् ॥ ४५ ॥

अचिन्तितेति । अचिन्तितोपस्थितजीवनानां झटिति महावर्षादतर्कितोपनतजलानाम् । 'जीवनं वर्तने नीरे पुत्रजीवे तु जीवनः' इति विश्वः। अत एव अभ्यधिकां अतिशयिनीम् । समृद्धिं पूर्णताम् । आसेदुषां प्राप्तवताम् । तोयाशयानां तटाकानाम् । परिवाहजन्या परिवाहशब्देन तटाकानामत्यन्तपूर्तौ कूलनिर्भेदेन सर्वजलक्षयभिया क्वचित्क्रियमाणा जलैकदेशनिर्गमनमार्गा विवक्षिताः । 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः । तैर्जन्या । स्वगुप्तिः आत्मरक्षा । अन्योपचयप्रदा अभूत् तटाकान्तराणामपि वृद्धिप्रदाभूत्, परिवाहजलानां तटाकान्तरेषु निपातादिति भावः । अत्रान्यदपि ध्वन्यते । जीव्यतेऽनेनेति जीवनं धनम्, तत् अचिन्तितोपस्थितं येषां तेषां तेन धनेनाभ्यधिकां मनोरथातिशायिनीं समृद्धिं प्राप्तानाम् । तोयाशयानामित्यनेन सन्तः प्रतीयन्ते । तेषां परिवाहजन्या स्वगुप्तिः । परिवाहशब्देन त्यागो गम्यते । तज्जन्या स्वानामर्थानां गुप्ती रक्षा । 'स्वोऽस्त्री धने त्रिषु स्वीय आत्मनि स्वजने तु ना' इति वैजयन्ती । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इति चामरः । अर्थानां नाशापहारादिभिः सदा शङ्कितक्षयाणां त्यागादेव हि यशःपुण्यसंपादनेन रक्षा भवति । सा अन्येषां पात्रभूतानामुपचयप्रदेति ।

ततश्चास्याप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थोपमानतया प्रतीतेः शब्दशक्तिमूल **उपमालङ्कारध्वनिः** ॥ ४५ ॥

गुहासु गोवर्धनसंभवासु
प्रकामविस्तीर्णसमस्थलीषु ।
गुणाधिको विश्वसृजा प्रवर्षे
वासः समाधीयत वल्लवानाम् ॥ ४६ ॥

गुहास्विति । विश्वसृजा कृष्णेन । प्रवर्षे महावर्षे, महावृक्षाधःप्रदेशादावप्यवस्थातुमयोग्ये इति भावः । वल्लवानां गोपानाम् । गोवर्धनसंभवासु गोवर्धनगिरौ विद्यमानासु । प्रकामविस्तीर्णसमस्थलीषु अतिविशालसमभूतलासु । गुहासु । गुणाधिकः कवोष्णत्वादिगुणोत्तरः । वासः । समाधीयत समातन्यतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

दरीषु गोप्यः प्रसमीक्ष्य कृष्णं
दिशासु जीमूतगणं मयूर्यः ।
अग्रे पतीनामधिगीतिनादं
वितेनिरे चारु विहारलास्यम् ॥ ४७ ॥

दरीष्विति । गोप्यः गोपाङ्गनाः । दरीषु कन्दरासु । कृष्णम् । मयूर्यः मयूरवनिताः । दिशासु । जीमूतगणं मेघगण च । प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा । पतीनां स्वभर्तॄणाम् । अग्रे पुरतः । अधिको गीतिनादो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । मयूरीणां केकारव एव गीतिनादोऽभिसंहितः । चारु सुन्दरम् । विहारलास्यं विहारः शृङ्गारचेष्टैव लास्यं नृत्तम् । मयूरीपक्षे विहारेण लीलया लास्यम् । तत्, वितेनिरे चक्रुः । अत्र वर्षावर्णनान्तर्गततया

मयूरीवृत्तान्तस्य भगवच्चरितवर्णनान्तर्गततया गोपीवृत्तान्तस्य च प्रकृतत्वात् प्रस्तुतयोरेकक्रियान्वयरूपस्तुल्ययोगितालङ्कारः । 'प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ।' औपम्यस्य गम्यत्वं तु प्रकृतत्वाविशेषेऽपि वैवक्षिकमुपमानोपमेयभावं कल्पयित्वा मयूर्य इव गोपिका अपि स्वपतीनामग्रत एवाधिगीतिनादं चारु लास्यं वितेनिर इति वर्णनीयम् । तेन तासामत्यन्तमदनपारवश्याभिव्यक्त्या भगवतो लोकोत्तरसौन्दर्यविभ्रमादिर्व्यज्यते ॥

पयोदलक्ष्यप्रहिताग्रहस्तां
कृष्णः स्वनेत्रे इव चन्द्रसूर्यौ ।
तिरोदधानां प्रतिरोद्धुमैच्छ-
त्स्वैरी स्वलीलामिव जातलीलाम् ॥ ४८ ॥

पयोदेति । स्वैरी स्वतन्त्रः । कृष्णः । पयोदलक्ष्यप्रहिताग्रहस्तां मेघव्याजेन प्रेषितहस्ताग्राम् । स्वनेत्रे इव चन्द्रसूर्यौ तिरोदधानाम् । अत एव, जातलीलां संजातनयनपिधानक्रीडाम् । स्वलीलां स्वस्य लीलाकरीं देवीमिव स्थिताम् । प्रावृषमित्यौचित्याद्विशेष्यं लभ्यते । अत एव गम्यमानत्वादप्रयोगः । प्रतिरोद्धुं निरोद्धुम् । ऐच्छत् । नयनपिधानक्रीडायामसाविति ज्ञातेऽपि तत्परितोषायाज्ञानमभिनीय तत्करमपवारयन्ति तद्वदिति भावः । अत्र पयोदे नेत्रकल्पचन्द्रसूर्याच्छादकत्वेन हस्ताग्रत्वारोपरूपापह्नुतिरिति तदनुप्राणित **उपमालङ्कारः** । लीलाहेतुत्वाद्देव्यां लीलात्वाध्यवसायः । लीलाशब्दात्तत्करोतिण्यन्तात्पचाद्यचि लीलाशब्द एव लीलाहेतुवाची वा । 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यसंज्ञा । तेन

नेत्रे इवेति प्रकृतिभावः ॥ ४८ ॥ ('स्वलीलामिव वर्षवेलाम्' इत्येकस्मिन् तालपत्रपुस्तके पाठो दृश्यते ।)

अथाञ्जनस्निग्धनभःप्रकाशाः
क्षणत्विषां कल्पितलास्यभङ्गाः ।
दिशामुखोल्लासनदृष्टदाक्ष्या
दीनाम्बुवाहा दिवसा बभूवुः ॥ ४९ ॥

अथेति । अथ भगवत्संकल्पानन्तरम् । अञ्जनस्निग्धनभःप्रकाशाः मेघकालुष्यापगमादञ्जनवत् स्निग्धो मसृणो नभसः प्रकाशः स्फुटीभावो येषु ते । क्षणत्विषां विद्युताम् । कल्पितलास्यभङ्गाः कृतस्फुरणभङ्गाः । दिशामुखानामुल्लासने निर्मलीकरणे दृष्टदाक्ष्याः दृष्टसामर्थ्याः । दीनाम्बुवाहाः गर्जिताटोपवैकल्येन कातरमेघाः । दिवसाः शारदाः । बभूवुः ॥४९॥

अलक्ष्यतीव्रातपमन्तरिक्षं
सितासितैरम्बुधरैश्चकाशे ।
विवेकमासादयतामिवादौ
चित्तं वितर्कैरनिवर्तमानैः ॥ ५० ॥

अलक्ष्येति । अलक्ष्यतीव्रातपं अदृश्यमानस्फीतातपम् । अन्तरिक्षम् । सितासितैः प्रावृट्कालावसानतया अत्यन्तमनुच्छेदादुज्ज्वलमेचकरूपैः । अम्बुधरैः । आदौ प्रथमम् । शास्त्रश्रवणेन विवेकं कोमलकण्टकायमानमात्मतत्त्वावबोधम् । आसादयतां प्राप्नुवताम् । चित्तं अन्तःकरणम् । अनिवर्तमानैः स्थिरतरसंस्कारवशात्सर्वथा निवृत्तिरहितैः । वितर्कैः संभावनारूपैः संदेहैरिव । चकाशे । मन्दतापः अप्रौढविवे-

कवत्स्थितः, सितासिताश्च मेघास्तत्त्वातत्त्वकोटिद्वयावगाहिवितर्कवज्ज्ञाता इति भावः ॥ ५० ॥

विहाय सद्यः कुटजार्जुनादी-
न्विप्लावितान्कालविपर्ययेण ।
पुनर्बबन्धुः प्रणयं द्विरेफाः
कोशोपपन्नेषु कुशेशयेषु ॥ ५१ ॥

विहायेति । द्विरेफाः । कालविपर्ययेण कालवैपरीत्येन, क्षयकालागमनेनेति यावत् । विप्लावितान् अन्यथाकृतान् क्षीणीकृतान् । कुटजार्जुनादीन् गिरिमाल्लिकाककुभप्रभृतीन् । सद्यः । विहाय त्यक्त्वा । पुनः । कोशोपपन्नेषु मुकुलयुक्तेषु । कुशेशयेषु तामरसेषु । प्रणयं परिचयं सौहृदं वा । 'प्रणयः स्यात्परिचयो याच्ञायां सौहृदेऽपि च' इति वैजयन्ती । बबन्धुः चक्रुरित्यर्थः । यथा सेवाकुशलाः पुरुषाः कालवशात्क्षीणान्प्रभून्विहाय पुनरपि समृद्धकोशानन्यान्प्रभूनाश्रयन्ते, तद्वदिति गम्यते ॥ ५१ ॥

तरङ्गलोलाम्बुजतालवृन्ता
बर्हातपत्रायितभृङ्गयूथाः ।
विधूतहंसावलिचामरौघा
नद्यः समातन्वत नाथसेवाम् ॥ ५२ ॥

तरङ्गेति । तरङ्गैर्लोलानि चलानि अम्बुजानि तालवृन्तानि व्यजनानीव यासु । बर्हातपत्रायितानि मयूरपिच्छातपत्रवदाचरितवन्ति भृङ्गयूथानि भ्रमरबृन्दानि यासु । विधूताः कम्पिताः हंसावलयो हंसपङ्क्तयः चामरौघा इव याभिः । ताः नद्यः । नाथस्य कृष्णस्य सेवाम् । समातन्वत । यथा

तालवृन्तादिभिः परिचारिकाः राज्ञः सेवां कुर्वन्ति, तथेति भावः ॥ ५२ ॥

तापानुबन्धप्रशमाय पुंसां
शय्यार्थिना शार्ङ्गभृतोपहूता ।
पयोदमालाव्यपदेशदृश्या
प्रायस्तिरोऽधीयत योगनिद्रा ॥ ५३ ॥

तापेति । पुंसाम् । तापानुबन्धप्रशमाय तापानुवृत्तिप्रशान्तये । शय्यार्थिना शयनमर्थयमानेन । शार्ङ्गभृता कृष्णेन । उपहूता । पुंसामन्तरात्मनो भगवतः शय्यया तेषां श्रमरूपतापः शाम्यतीति भावः । पयोदमालाव्यपदेशदृश्या मेघपङ्क्तिव्याजेन दृग्गोचरीभूता । योगनिद्रा । प्रायः नूनम् । तिरोऽधीयत तिरोहिताभूत् । कर्मणि लङ् । शार्ङ्गभृतेति कर्तुरत्राप्यन्वयः । यद्वा 'धीङ् आधाने' इति धातोर्दैवादिकात्कर्तरि लङ् । मेघपङ्क्तितिरोधानमेव शरत्कालोचितं भगवद्योगनिद्रातिरोधानमुत्प्रेक्ष्यते, पयोदमालाव्यपदेशदृश्येत्यपह्नूयते चेति **सापह्नवोत्प्रेक्षालङ्कारः** ॥ ५३ ॥

इतस्ततः प्राप्तशरद्विहारं
गोपीसखं द्रष्टुमतीव हर्षात् ।
अशोभि नेत्रैरिव जृम्भमाणैः
शीर्णैर्धरित्री शिखिनां कलापैः ॥ ५४ ॥

इतस्तत इति । धरित्री । इतस्ततः बृन्दावने तत्र तत्र प्रदेशे । प्राप्तशरद्विहारं प्राप्तः शरत्कालयोग्यो विहारः क्रीडा येन तम् । गोपीसखं गोपीनां सखायम्, ताभिः सह क्रीडन्तम् । तं द्रष्टुम् । अतीव हर्षात् अत्यन्तकौ-

तुकादिव । जृम्भमाणैः । नेत्रैरिव स्थितैः । शीर्णैः । शिखिनां मयूराणाम् । कलापैः । अशोभि शोभ(भ्य)ते स्म । अत्र नेत्रैरिवेति मयूरकलापेषु नेत्रतादात्म्यसंभावनारूपा **स्वरूपोत्प्रेक्षा** एका। अतिहर्षादिवेति तद्विजृम्भणहेतूत्प्रेक्षान्येति तद्द्वयव्यञ्जकतया प्रत्येकमिव शब्दः, यथा अनेकेवोपमायामवयवेषु प्रत्येकमुपमाव्यञ्जकतया ; ततो नाधिक्यमाशङ्कनीयम् ॥

चराचरेष्वाहितजीवनाना-
मनुज्झतां सत्पथमम्बुदानाम् ।
शुचित्वमन्तर्बहिरप्ययत्ना-
दभ्यागतैर्हंसगणैः शशंसे ॥ ५५ ॥

चराचरेति । चराचरेषु जगत्सु । 'चराचरं स्याज्जगति वाच्यवज्जङ्गमेभयोः' इति विश्वः । आहितजीवनानां अभिवृष्टजलानाम् । सत्पथं नक्षत्रपथं । अनुज्झतां अत्यजतां । अम्बुदानां । अन्तर्बहिश्च शुचित्वं धवलत्वं । अभ्यागतैः मानसात् सरसः समागतैः । हंसगणैः । अयत्नात् । शशंसे अनायासादूचे । कर्मणि लिट् । हंसागमनेन शरत्कालनिश्चयात् मेघदर्शनयत्नं विनैव तेषां धावल्यमवमेयमासीदित्यर्थः । अत्र विशेषणसाम्यात् सत्पुरुषवृत्तान्तोऽपि प्रतीयते । जगत्सु । आहितजीवनानां दत्तवृत्त्युपयोग्यन्नपानादीनां सन्मार्गमत्यजताम् । अन्तर्बहिश्च शुचित्वं मनसि वाक्काययोश्च शुद्धत्वम् । अभ्यागतैः अतिथिभूतैः हंसगणैः योगिसङ्घैः अयत्नात् शशंसे । विदितसकलवेद्या योगिनः शुद्धेष्वेवातिथ्यं अङ्गीकुर्वन्तीति तदातिथ्येन तेषां शुचित्वं स्पष्टीकृतमिति एवं चात्र **समासोक्तिरलङ्कारः** । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते ।' 'हंसो विहंगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे । योगिमन्त्रात्मभेदेषु परमात्मनि मत्सरे' इति च विश्वः ॥

संस्कारभेदैः कलमादिकानां
क्रमेण लब्धोपचयस्थितीनाम् ।
समुन्नतिः सन्नतिहेतुरासी-
द्धर्मं निजं साधयितुं क्षमाणाम् ॥ ५६ ॥

संस्कारेति । संस्कारभेदैः उत्खातप्रतिरोपणावकरक्षेपाद्युपस्कार-विशेषैः । क्रमेण । लब्धोपचयस्थितीनां लब्धाभिवृद्धिकावस्थानानाम् । अत एव निज धर्मं, कणिशोत्पादनादिरूपं ओषधिस्वभावम् । साधयितुं सपादयितुम् । क्षमाणां शक्तानाम् । कलमादिकानां कलमाः ओषधिविशेषाः तत्प्रभृतीनां सस्यानाम् । समुन्नतिः समुच्छ्रायः । सन्नतिहेतुः आसीत् फल-भारेण भविष्यन्त्या अवनतेः कारणमासीत् । यथा जातकर्मादिपुरुष-संस्कारविशेषैः क्रमेण लब्धाभिवृद्धिकवैदिकमर्यादानाम्, अत एव स्वोचितसंस्कारलाभात् निजवर्णाश्रमधर्मं अनुष्ठातुं क्षमाणां योग्यानां सत्पुरुषाणां, समुन्नतिर्विद्यावृत्तसंपन्नतारूपा महत्ता सन्नतिहेतुः प्रश्रयहेतुः ; तद्वदिति भावः । अत्रापि विशेषणसाम्यात् अप्रस्तुतवृत्तान्तप्रतीतेः **समासोक्तिरलङ्कारः** । ‘स्थानमर्यादयोः स्थितिः’ इति ‘योग्यशक्त हिताः क्षमाः’ इति च यादवः ॥ ५६ ॥

विहारगोपस्य गुणान्गृणद्भिः
क्षीबाशया गीतपदैरुदारैः ।
चक्रासुरासादितभक्तिभेदाः
सामोपशाखा इव शालिगोप्यः ॥ ५७ ॥

विहारेति । क्षीबाशयाः मत्तचित्ताः । शालीन् शरत्पक्वान् गोपय-

न्तीति शालिगोप्यः सस्यरक्षिकाः स्त्रियः । सामोपशाखा इव सामवेदस्य शाखाप्रभेदा इव । आसादितभक्तिभेदाः प्राप्तभक्तिविशेषाः सत्यः । 'महनीयविषयिणी प्रीतिर्भक्तिः' इति कृष्णे तासां रागरूपा प्रीतिरिह भक्तिविशेषः । सामशाखापक्षे प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनानि पञ्च भक्तयः साम्नां प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रादिगेयांशविभागाः । विहारेण गोपस्य कृष्णस्य । गुणान् । गृणद्भिः स्तुवद्भिः । उदारैः । गीतपदैः गानक्रियायुक्तैः पदैः । चकासुः चकाशिरे । 'चकासृ दीप्तौ' इति धातोर्लङ् 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस् । अडागमाभावस्त्वागमविधेरनित्यत्वात्समाधेयः । यथा सामशाखाः कृष्णगुणान् गृणद्भिः पुरुषव्रतादिगीतपदैः प्रकाशन्ते, एवमुक्तरूपैर्लौकिकगीतपदैश्चकाशिर इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

विकस्वरेन्द्रायुधबर्हदाम्नः
श्यामीकृतं कृष्णघनस्य धाम्ना ।
शरत्प्रसङ्गेऽपि तदा तदासी-
द्वृन्दावनं बद्धमयूरलास्यम् ॥ ५८ ॥

विकस्वरेति । विकस्वरं विकसनशीलं इन्द्रायुधं इन्द्रधनुरिव बर्हदाम यस्य तस्य । कृष्णघनस्य घनसदृशकृष्णस्य । धाम्ना त्विषा । श्यामीकृतम् । तत् वृन्दावनम् । तदा तस्मिन् । शरत्प्रसङ्गे शरत्प्रादुर्भावेऽपि । बद्धमयूरलास्यं संजातमयूरनृत्तम् । आसीत् । पिञ्छमालालंकृते भगवति सेन्द्रचापमेघभ्रान्त्येति भावः । तेन व्यज्यमानो **भ्रान्तिमदलङ्कारः** । उपमालङ्कारस्तु वाच्यः ॥ ५८ ॥

समग्रबन्धूकरजःसमेतं
स्मेरातसीमेचकमन्तरिक्षम् ।

पीताम्बरेण प्रभुणा तदानी-
मयत्नसंभूतमवाप साम्यम् ॥ ५९ ॥

समग्रेति । तदानीम् । समग्रैर्बहुलैः बन्धूकरजोभिर्बन्धुजीवपुष्पपरागैः समेतं सहितम् । स्मेरातसीमेचक विकस्वरक्षुमाकुसुमनीलम् । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । अन्तरिक्षम् । पीतमम्बरं यस्य तेन । प्रभुणा कृष्णेन । अयत्नसंभूतं तत्सारूप्यार्थतपोयत्न विनैव संपन्नम् । साम्यम् । अवाप । **उपमालङ्कारः** ॥ ५९ ॥

समग्रसप्तच्छदरेणुकीर्णैः
स्रोतोभिरुन्नीतमदप्रवाहः ।
स्वकानने स्वैरजुषां गजानां
गोवर्धनो यूथपतिर्बभूव ॥ ६० ॥

समग्रेति । समग्रैः सप्तच्छदरेणुभिः सप्तच्छदाख्यतरुविशेषपुष्पधूलिभिः कीर्णैः । स्रोतोभिः निर्झरैः । उन्नीतमदप्रवाहः । सप्तच्छदपरागाणां मदजलसगन्धत्वात्तत्संपर्काहितसौरभैर्निर्झरैर्मदप्रवाहैरिव शोभमान इत्यर्थः । इत्थंभूतो गोवर्धनगिरिः । स्वकानने । स्वैरजुषां स्वाच्छन्द्यं भजताम् । गजानाम् । यूथपतिः प्रधानगजो बभूव । अत्र उन्नीतमदप्रवाह इत्युत्प्रेक्षानुप्राणितो गोवर्धने यूथपतित्वारोपरूपो **रूपकालङ्कारः** ॥६०॥

अधोमुखैश्च प्रतिबिम्बरूपै-
रभ्युन्नतैरात्मभिरप्यशंसन् ।
त्रिविक्रमस्य स्थितमुन्नतं च
पदद्वयं पाथसि रक्तपद्माः ॥ ६१ ॥

अधोमुखैरिति । पाथसि उदके । रक्तपद्माः कोकनदानि । 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इति विकल्पनात्पुंलिङ्गता । अधोमुखैः जले अवाङ्मुखतया दृश्यमानैः । प्रतिबिम्बरूपैः प्रतिबिम्बाकारैः । अभ्युन्नतैः ऊर्ध्वमुखैः । आत्मभिरपि स्वाकारैश्च । त्रिविक्रमस्य विक्रमत्रयेण त्रैलोक्यमाक्रममाणस्य भगवतः । स्थितम् उन्नतं च पदद्वयम्, एकं स्थितमन्यदुत्क्षिप्तमित्येव रूपं चरणद्वयम् । अशंसन् अनुकरणेनास्तुवन् । स्थितोन्नतपदद्वयसमानाकारा जाता इत्यर्थः । अत एव **उपमालङ्कारः** ॥६१॥

पङ्कक्षये प्राक्तनवर्तनीनां
वक्रेतरा व्यक्तिरभूत्पृथिव्याम् ।
बहिर्मतप्रत्ययिनां व्यपोहे
वेदोदितानामिव सत्क्रियाणाम् ॥ ६२ ॥

पङ्केति । पृथिव्याम् । पङ्कक्षये सति । प्राक्तनवर्तनीनां प्राचीनमार्गाणाम् । वक्रेतरा ऋज्वी । व्यक्तिः प्रचारः । अभूत् । वर्षासमये पङ्कबाहुल्यादनृजुमार्गान्तरकल्पनेन लुप्तप्रचाराणामृजुमार्गाणां शरदि पङ्कशोषे पुनः प्रचारः प्रवृत्त इत्यर्थः । कथमिव । बहिर्मतप्रत्ययिनाम् 'अहिंसा परमो धर्मः' इत्यादिपाषण्डमतेषु विश्वासवताम् । व्यपोहे निरासे सति । वेदोदितानां सत्क्रियाणां ज्योतिष्टोमादिकानामिव । तासामृज्वी व्यक्तिर्यथा भवति तथेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मदप्रभूतध्वनयो महोक्षा
रोधोविभेदोल्बणतुङ्गशृङ्गाः ।

दर्पस्य देहा इव योगसिद्धा
दन्तावलानन्तरयांबभूवुः ॥ ६३ ॥

मदेति। मदेन प्रभूतध्वनयः। रोधसां नद्यादिकूलानां विभेदने उल्बणानि तीव्राणि तुङ्गानि शृङ्गाणि येषां ते। दर्पस्य स्वतोऽमूर्तस्य। योगसिद्धाः योगप्रभावप्राप्ताः। देहा इव स्थिताः। महोक्षाः महावृषभाः। दन्तावलान् दन्तिनः। अन्तरयांबभूवुः युद्धे तिरश्चक्रुरित्यर्थः॥ ६३॥

सरोरुहां रक्तसितासितानां
श्रिया बभौ शारदवासरश्रीः।
विहारभाजा गुणभेदयोगा-
द्व्यक्तीकृता विश्वसृजेव माया ॥ ६४ ॥

सरोरुहामिति। शारदस्य शरत्संबन्धिनो वासरस्य श्रीः शोभा। रक्तसितासितानां सरोरुहां कोकनदकुमुदेन्दीवराणाम्। श्रिया समृद्ध्या हेतुना। विहारभाजा जगत्सृष्टिलक्षणां क्रीडां भजता। विश्वसृजा भगवता। व्यक्तीकृता सर्गादावुन्मेषं प्रापिता। माया। गुणभेदयोगात् रजःसत्त्वतमसां लोहितशुक्लकृष्णानां गुणविशेषाणां योगादिव। बभौ॥ ६४॥

आरक्तकल्हारविलोचनश्रीः
क्लान्ता भृशं खेलगतिः स्खलन्ती।
उन्नालनालीकमधूपभोगा-
न्मत्तेव मार्ताण्डसुता बभासे ॥ ६५ ॥

आरक्तेति। आरक्ता आसमन्ताद्रक्ता कल्हारविलोचनस्य विलोच-

नतुल्यकल्हारस्य श्रीर्यस्याः सा । क्लान्ता ग्लाना जलसंकोचात्कृशा । भृशम् । खेलगतिः खेला सविलासा गतिर्यस्यास्तथाभूता । स्खलन्ती पाषाणादिप्रदेशेषु लुठन्ती । मार्ताण्डसुता यमुना । उन्नालानां जलह्रासादुद्गतनालानामत एव भारातिशयादवनतानां नालीकानां पद्मानां मधुनो मकरन्दस्यैव मद्यस्य उपभोगान्निषेवणात् । मत्तेव । बभासे । मधुमदमत्तानां लोचनरागादयो भवन्तीति भाव. । 'मद्ये पुष्परसे मधु' इति विश्वः ॥

वलग्नलग्नोर्मिवलीविभङ्गां
काले यथास्थानगृहीतकार्श्याम् ।
अरंस्त पश्यन्ननघोऽनुरूपां
श्यामां सुदृष्टामपि सूर्यकन्याम् ॥ ६६ ॥

वलग्नेति । अनघः अपहतपाप्मा कृष्णः । वलग्ने मध्ये लग्ना ऊर्मय एव वलीविभङ्गा उदररेखाविभागा यस्यास्ताम् । काले शरदि । यथास्थानगृहीतकार्श्यां वर्षासमयात्प्राचीनस्य स्वाभाविकनिजप्रवाहस्थानस्यानतिक्रमणेनाङ्गीकृतकृशभावाम् । स्त्रीपक्षे यौवनकाले कार्श्योचितमध्यस्थानानतिक्रमणेन गृहीतकार्श्याम् । अनुरूपां निजविहारोचिताम् । श्यामां नीलवर्णाम् । यौवनमध्यगतामित्यपि गम्यते । सूर्यकन्यां यमुनाम् । सुदृष्टां सम्यग्बहुशो दृष्टामपि । आदरातिशयात् पश्यन् सन् । अरंस्त रमते स्म ॥ ६६ ॥

शोणाकृतिं कोकनदैरुदारै-
रिन्दीवरैराकलितात्मकान्तिम् ।

सिताम्बुजैः सूचितजाह्नवीता-
मेकामनेकामिव तामभुङ्क्त ॥ ६७ ॥

शोणेति। उदारैः महद्भिः। कोकनदैः अरुणाम्बुजैः। शोणाकृतिं अरुणाकाराम्। शोणाख्यनदाकारामित्यपि गम्यते। इन्दीवरैः। आकलितात्मकान्ति प्राप्तस्वकान्तिम्। सिताम्बुजैः। सूचितजाह्नवीतां सूचितगङ्गाभावाम्। तां यमुनाम्। एकामपि, अनेकामिव शोणायमुनाजाह्नवीरूपेण बह्वीमिव। अभुङ्क्त। एकस्यामपि यमुनायां सिताम्बुजादिसंछन्नान्प्रदेशान्पश्यन्गङ्गाद्यनेकपरिचयसौख्यं जगामेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

कुमुद्वतीं प्रेक्ष्य कलिन्दकन्यां
तारापरिष्कारवतीं त्रियामाम्।
नभःस्थलीं च स्फुटहंसमालां
नाथस्त्रिधाभूतममन्यतैकम् ॥ ६८ ॥

कुमुद्वतीमिति। नाथः कृष्णः। कुमुद्वतीं कुमुदयुक्ताम्। 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' इति मत्वर्थीयो ड्मतुप्प्रत्ययः। कलिन्दकन्यां यमुनाम्। ताराभिः परिष्कारवतीं अलंकारवतीम्। त्रियामां रात्रिम्। स्फुटहंसमालां प्रव्यक्तहंसपङ्क्तिम्। नभःस्थलीं च। प्रेक्ष्य। एकं वस्तु। त्रिधाभूत त्रिप्रकारं जातम्। अमन्यत। स्वतः अतिनैल्येन धवलतरकुमुदादिचित्रितत्वेन च यमुनादीनामत्यन्तसादृश्यादिति भावः ॥ ६८ ॥

बन्धूकजालैः परिधानशोभा-
मिन्दीवरैरप्रतिमामभिख्याम्।

मुखश्रियं तामरसैर्मुरारेः
संभृत्य लेभे शरदानुरूप्यम् ॥ ६९ ॥

बन्धूकजालैरिति । शरत् कर्त्री । बन्धूकजालैः बन्धुजीवपुष्पसमूहैः । मुरारेः भगवतः । परिधानशोभां पीताम्बरशोभाम् । इन्दीवरैः नीलोत्पलैः । अप्रतिमां निःसमाम् । अभिख्यां तन्मूर्तिशोभाम् । एकत्र श्लोके कथितपदस्य पुनःप्रयोगे दुष्टतया पर्यायान्तरप्रयोगः । तामरसैः पद्मैः । मुखश्रियं मुखशोभां च । संभृत्य संपाद्य । आनुरूप्यम् । लेभे लब्धवती ॥ ६९ ॥

पयोधराणां पलितंकरण्या
दिवश्च तारुण्यमिवार्पयन्त्या ।
विचित्रभूम्ना शरदा स्वशक्तिं
विख्यापयामास विहारगोपः ॥ ७० ॥

पयोधराणामिति । विहारगोपः कृष्णः । पयोधराणां मेघानां । कर्मणि षष्ठी । पलितंकरण्या अपलिताः पलिताः क्रियन्तेऽनयेति पलितंकरणी तया । 'आढ्यसुभग' इत्यादिना ख्युन् । 'अरुर्द्विषत्' इत्यादिना मुम् । धवलतां कुर्वन्त्येति यावत् । दिवः आकाशस्य । तारुण्यमिव नैर्मल्यम् । अर्पयन्त्या च । अत एव विचित्रभूम्ना भावानां क्षणादन्यथाभावनसामर्थ्यदर्शनेन आचिन्त्यमहिम्ना । शरदा । स्वशक्तिं स्वकीयां जगति कर्तुमकर्तुमन्यथा च कर्तुं शक्तिम् । विख्यापयामास प्रथयति स्म ॥

कुमुद्वतीकल्पितभृङ्गगीतः
संदर्शयन्दर्पणमिन्दुबिम्बम् ।

सचामरश्चन्द्रिकया सिषेवे
तमीश्वरं तत्र शरत्प्रदोषः ॥ ७१ ॥

कुमुद्वतीति। तत्र बृन्दावने। कुमुद्वतीषु कुमुदश्रेणिषु कल्पिता भृङ्गगीतिर्भ्रमरगीतिर्येन सः। तथा इन्दुबिम्बमेव दर्पणं आदर्शम्। संदर्शयन्। चन्द्रिकया ज्योत्स्नया। सचामरः चामरसहितः। शरत्प्रदोषः। ईश्वरं स्वामिनम्। तम्। सिषेवे। यथा राजानं सेवाकुशला गानदर्पणाद्युपहारेण प्रीणयन्तः सेवन्ते, एवं शरत्प्रदोषोऽपि भगवन्तं सिषेवे इत्यर्थः॥

सरोरुहां रक्तसितासितानां
स्थानेषु भृङ्गध्वनिभिः प्रतेने।
जिगीषतः पञ्चशरस्य विश्वं
तूर्णं प्रवृत्तैरिव तूर्यघोषैः॥ ७२ ॥

सरोरुहामिति। रक्तसितासितानां सरोरुहाम् अरविन्दकुमुदेन्दीवराणाम्। स्थानेषु। भृङ्गध्वनिभिः कर्तृभिः। विश्वं। जिगीषतः जेतुमिच्छतः। पञ्चशरस्य। तूर्णं प्रवृत्तैः झटिति युगपत्समुत्थितैः। तूर्यघोषैः वाद्यध्वनिभिरिव। प्रतेने प्रतायते स्म। प्रपञ्चेन प्रवृत्तमित्यर्थः। तनोतेः कर्मकर्तरि भावे लिट्। कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति वत्करणादतिदेशतः कर्मकार्यभाक्त्वेऽपि स्वाश्रयाकर्मकत्वनिबन्धनो भावे लकारोऽप्यस्तीत्याहुः॥ ७२ ॥

निर्मुक्तभोगीन्द्रनिभैः पयोदै-
र्नभःस्थली व्याप्ततनुर्बभासे।

अनङ्गयोग्यैर्हरिनीलभूमि-
धौंतप्रकीर्णैरिव चामरौघैः ॥ ७३ ॥

निर्मुक्तेति । निर्मुक्तभोगीन्द्रनिभैः मुक्तकञ्चुकसर्पराजतुल्यैः, तथा धवलैः । पयोदैः । व्याप्ततनुः । नभःस्थली । अनङ्गयोग्यैः मन्मथोचितैः । धौतप्रकीर्णैः क्षालितैस्ततो विस्तारितैश्च । चामरौघैः । व्याप्ततनुः इत्यनुषङ्गेण संबध्यते । हरिनीलभूमिः इन्द्रनीलस्थलीव । चकाशे ॥ ७३ ॥

विभाव्य बन्धूकविभातसंध्यां
कालोचितं कल्पयितुं विहारम् ।
द्विजैरुपाधावि निसर्गशुद्ध-
रङ्गीकृतानाविलतीर्थतोयैः ॥ ७४ ॥

विभाव्येति । निसर्गशुद्धैः स्वतःसितैः । द्विजैः हंसैः । स्वतः पवित्रैर्ब्राह्मणैरित्यपि गम्यते । बन्धूकानि बन्धुजीवपुष्पाण्येव विभातसंध्याम्, आताम्रत्वादिति भावः । तां विभाव्य दृष्ट्वा । कालोचितं विहारं बन्धूकसमृद्ध्यवगतशरत्कालोचितां सरःसु क्रीडाम् । विहरणकालोचितमग्निविहरणं च । कल्पयितु कर्तुम् । अङ्गीकृतानाविलतीर्थतोयैः एकत्र क्रीडार्थमन्यत्र स्नानार्थं चिन्तितानिर्मलतीर्थतोयैः सद्भिः । उपाधावि उपधावितम् ॥ ७४ ॥

अनिन्दितां ग्लानिमिवोद्वहन्त्यो
वितेनिरे मन्दतरान्प्रचारान् ।
वर्षानिशीथे दयितेन मुक्ताः
श्रान्तिं प्रयाता इव शैवलिन्यः ॥ ७५ ॥

अनिन्दितामिति। अनिन्दितां मनोहराम्। ग्लानिमिव उद्वहन्त्यः कार्श्यं बिभ्रत्यः। इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। शैवलिन्यः नद्यः। वर्षास्वेव निशीथे रात्रौ। 'निशीथस्त्वर्धरात्रे स्यान्निशीथो रात्रिमात्रके' इति विश्वः। दयितेन समुद्रेण। मुक्ताः सत्यः। श्रान्तिं प्रयाता इव। मन्दतरान् अतिशयेन मन्दान्। प्रचारान्। वितेनिरे चक्रुः। अत्र समुद्रकर्तृकभोगरूपतया वर्षासु नदीसमुद्रसङ्गममध्यवसाय्य तद्धेतुश्रमभजनं मन्दप्रचारे हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते इति **हेतूत्प्रेक्षा**, समुद्रकर्तृकभोगासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्त्या **अतिशयोक्तिः**, विशेषणस्य हेतुगर्भत्वात्**काव्यलिङ्गं** चेति संकरः॥ ७५॥

श्रिया समं भावितपद्मभूम्ना
घनागमादुल्लसितः पयोधेः।
रराज नीले रविरन्तरिक्षे
मणीश्वरो माधववक्षसीव॥ ७६॥

श्रियेति। भावित उत्पादितः पद्मानां भूमा विकासरूपो यया तया। श्रिया समं शोभया सह। कौस्तुभपक्षे स्वयमुपवेशेन धारणेन च उत्पादितपद्मभूम्ना श्रिया लोकमात्रा सह। घनागमात् वर्षासमयात् पयोधेरिति व्यस्तरूपकम्। उल्लसितः उदितः। रविः आदित्यः। नीले। अन्तरिक्षे। माधवस्य वक्षसि उरसि। मणीश्वरः कौस्तुभ इव। रराज। अत्र भावितपद्मभूम्नेत्यादि श्लेषमूलकातिशयोक्त्या रूपकेण चानुप्राणित **उपमालङ्कारः**॥ ७६॥

अवाप्य संकोचमतीव भूयः
कालागमादुन्मिपतो नभस्तः।

विभागमापुर्विदिशो दिशश्च
प्रजाः प्रसन्नादिव विश्वधाम्नः ॥ ७७ ॥

अवाप्येति । अतीव अत्यर्थम् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' इत्यमरः । संकोचम् अवाप्य मेघान्धकारिततया संकुचिताकारत्वमवाप्य । भूयः पुनरपि । कालागमात् । शरत्कालोपगमात् । उन्मिषतः मेघापायेन विमलीभवतः । नभस्तः आकाशात् । दिशः विदिशश्च महादिशश्च अवान्तरदिशश्च । विभागम् आपुः प्राच्यादिविभागं प्रापुः । मेघान्धकारिते गगने अविज्ञेयप्राच्यादिविभागा दिशस्तद्वैमल्ये सति विभागेनावगता इत्येतावता ततो विभागमापुरित्युक्तिः । प्रलयसमये योगनिद्रासंकोचमवाप्य पुनः सर्गकालागमादुन्मिषतः प्रबुध्यमानादत एव प्रसन्नाद्विश्वधाम्नो जगन्निवासात् परमपुरुषात् प्रजा इव । यथा प्रलयोपसंहृता देवमनुष्यादिविभागरहिताः प्रजाः पुनः सर्गादौ भगवता सृज्यमानास्ततो विभागमाप्नुवन्ति तद्वदिति भावः ॥ ७७ ॥

समुद्यतस्तिग्मरुचो घनाब्धे-
रुन्निद्रतां पूर्वमुपाजगाम ।
रथाङ्गपाणेरिव सिन्धुजन्मा
सरोजिनी चारुसरोजलक्ष्या ॥ ७८ ॥

समुद्यत इति । घनाब्धेः मेघसमुद्रात् । समुद्यतः आविर्भवतः । तिग्मरुचः उष्णकरात् । पूर्वमेव । चारुसरोजलक्ष्या चारुभिः सरोजैर्दृश्या । सरोजिनी । समुद्राद्योगशयनादुत्तिष्ठतः । रथाङ्गपाणेः भगवतः । पूर्वमेव । चारुसरोजलक्ष्या पद्महस्ता । सिन्धुजन्मा लक्ष्मीरिव । उन्निद्रतां उन्मे-

षम् । उपाजगाम । यथा पत्युः पूर्वमेव पतिव्रता लक्ष्मीरुन्निद्रा भवति, एवं शरदारम्भेऽप्यनुवर्तमानान्मेघजलनिधेरुद्गच्छतो दिनकरात्पूर्वमेव शरत्कालवशात्पद्मिनी विकासमापेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

उत्सारयञ्जीर्णसिलिन्ध्रजालं
प्रायो मदैः पेचकिनां प्रसिञ्चन् ।
चकार सप्तच्छदरेणुजालैः
कालो महीं कामविहारयोग्याम् ॥ ७९ ॥

उत्सारयन्निति । जीर्णसिलिन्ध्रजालं वर्षासमयोत्पन्नजरत्कदलिपुष्पजालम् । उत्सारयन् अपसारयन् । 'कदल्यां तु सिलिन्ध्रः स्यात्' इति शब्दार्णवः । पेचकः करिपुच्छमूलोपान्तप्रदेशः । 'उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः' इत्यमरः । स एषामस्तीति पेचकिनो गजाः तेषाम् । मदैः मदजलैः । प्रायः बाहुल्येन । 'प्रायो भूम्न्यद्भुते शनैः' इत्यमरः । प्रसिञ्चन् प्रकर्षेण सिञ्चन् । कालः शरत्कालः । सप्तच्छदरेणुजालैः सप्तपर्णकुसुमपरागनिवहैरितस्ततो विकीर्यमाणैः । महीम् । कामस्य विहारे लीलासंचारे योग्यां चकार । यथा राज्ञां सचारभूमिं तृणादिकमपसार्य जलैरासिच्य पुष्पादिविक्षेपेण विहारयोग्यां कुर्वन्ति तद्वदिति भावः ॥ ७९ ॥

कृतोदयाः कृष्णवलाहकेन
स्रोतोवहाः स्वैरविहारभाजः ।
त्रपामिव स्थानगतिप्रतीक्ष्याः
स्वाभाविकीं स्वच्छदशामवापुः ॥ ८० ॥

कृतोदया इति । कृष्णवलाहकेन कालमेघेन । कृतोदयाः कृतजलसमृद्धयः । अत एव, स्वैरविहारभाजः उत्कूलप्रवाहादिस्वच्छन्दविहारभाजः । स्रोतोवहाः नद्यः । स्थानगतिप्रतीक्ष्याः शरत्समये जलसंकोचाद्यथापूर्वं स्वस्थानगत्या प्रतीक्ष्याः पूज्या रमणीयाः सत्यः । स्वाभाविकीं स्वभावसिद्धाम् । स्वच्छदशां निर्मलावस्थाम् । त्रपां लज्जामिव । अवापुः । यथा केनचिद्वनितावशीकरणविदग्धेन परपुरुषेण कृतविक्रिया अतएवाभिसरणप्रवृत्ता अभिसारिका इव स्वच्छन्दविहारभाजः कुलाङ्गनाः स्थानप्राप्तौ भ्रात्रादीनां पूज्याः सत्यः तत्पूजया स्वगौरवमालोच्य गौरवभञ्जकमनुचितं कृतमिति त्रपामवाप्नुवन्ति तद्वदिति भावः ॥ ८० ॥

सुखावगाह्यैः सुदृशामतुष्य-
त्स्वादोत्तरैः शौरिरपेतपङ्कैः ।
प्रसन्नशीतैरनघैः पयोभिः
स्वभक्तचित्तैरिव यामुनीयैः ॥ ८१ ॥

सुखावगाह्यैरिति । शौरिः कृष्णः । सुदृशां सुलोचनानां स्त्रीणाम् । सुखावगाह्यैः वर्षासमयवदगाधत्वाभावात्सुखेनावगाढुं शक्यैः । भक्तचित्तपक्षे सुदृशां सुबुद्धीनामदुष्टचित्तानां सुखप्रवेशैः । भक्तचित्तानि सात्त्विकैरेव परिचयं सहन्ते नान्यैरिति भावः । स्वादोत्तरैः माधुर्येणाधिकैः । पक्षे ब्रह्मानन्दास्वादेनाधिकैः । अपेतपङ्कैः अपगतकर्दमैः । पक्षे अपगतपापैः । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमैनसोः' इति वैजयन्ती । प्रसन्नशीतैः प्रसन्नानि अनाविलानि शीतानि चेति विशेषणद्वयसमासः । पक्षे प्रसादो रागद्वेषाद्यनाविलत्वं शैत्यं दयालुत्वम् । अनघैः रम्यैः । यामुनीयैः यमुनाया अयं

प्रवाहो यामुनः तत्र भवैः। पक्षे यामुनाचार्ये विष्णुभक्तप्रवरे भवैः। तदासक्तैरिति यावत्। उभयत्रापि 'वृद्धाच्छः' पयोभिः जलैः। स्वभक्तचित्तैरिव। अतुष्यत् अहृष्यत्॥ ८१॥

अनुल्बणैरन्वहमूर्मिभेदैः
संपन्नरेखाः सरितामधोऽधः।
श्रियो दधुः पद्मवनावतारे
सोपानतां सैकतसंनिवेशाः॥ ८२॥

अनुल्बणैरिति। अनुल्बणैः जलह्रासादनुद्धतैः। ऊर्मिभेदैः उत्तरोत्तरं ह्रस्वैस्तरङ्गविशेषैः। अन्वहं प्रत्यहम्। अधोऽधः पूर्वपूर्वरेखाया अधस्तात्समीपे। 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति द्विर्भावः। सरिताम्। संपन्नरेखाःसञ्जातरेखाः। सैकतानां संनिवेशाः स्थानानि। श्रियः लक्ष्म्याः। पद्मवनावतारे सोपानताम्। दधुः धारयामासुः। अत्र सैकतेषु सोपानत्वारोपस्यावतरणरूपप्रस्तुतकार्योपयोगात्**परिणामालंकारः**॥ ८२॥

प्रसादभाजा समयेन दत्ता-
स्त्रैलोक्यलक्ष्म्यास्तरलस्वभावाः।
पयोधरस्थानगता विरेजु-
र्हाराः प्रभूता इव हंसमालाः॥ ८३॥

प्रसादेति। तरलस्वभावाः चञ्चलस्वभावाः भास्वररूपाश्च। 'तरलो भास्वरे हारे चञ्चलेऽपि' इति वैजयन्ती। पयोधरस्थानगताः मेघस्थानगताः, स्तनस्थानगताश्च। हंसमालाः मरालपङ्क्तयः। प्रसादभाजा सम-

येन नैर्मल्यभाजा शरत्कालेन, प्रसन्नेन केनचिन्नायकेन, च । दत्ताः । प्रभूताः बहवः । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रैलोक्यश्रियः । हारा इव रेजुः । **स्वरूपोत्प्रेक्षालंकारः** ॥ ८३ ॥

जलातपत्यागसमागमाभ्यां
प्राचीमवक्रां प्रकृतिं भजन्त्यः ।
तदन्वयत्यागवशादवाप्तैः
पङ्कैरमुच्यन्त शनैः पदव्यः ॥ ८४ ॥

जलातपेति । जलातपयोः त्यागसमागमाभ्यां जलत्यागेनातपसमागमेन च । प्राचीं प्राक्तनीम् । अवक्राम् ऋज्वीम् । प्रकृतिं स्वभावम् । भजन्त्यः । पदव्यः मार्गाः । तदन्वयत्यागवशात् तयोर्जलातपयोरन्वयत्यागायत्ततया, वर्षासु जलान्वयेनातपत्यागेन च अवाप्तैः प्राप्तैः । पङ्कैः । अमुच्यन्त । यथा ऋजुप्रकृतयो जडजनसङ्गेन सत्सङ्गत्यागेन च कृतैनसः पुनर्जडजनसङ्गत्यागेन सत्सङ्गेन च प्राचीं प्रकृतिं प्राप्तास्तैरेनोभिर्मुच्यन्ते, तद्वदिति भावः ॥ ८४ ॥

स्थाने विनिद्राः स्थलपद्मकोशाः
प्रायो गतिं पान्थजनस्य रोद्धुम् ।
अरुंतुदानामुमुचुः परागा-
नाश्यानपङ्केषु महापथेषु ॥ ८५ ॥

स्थान इति । स्थाने विनिद्राः विकसिताः । स्थलपद्मकोशाः स्थलकमलमुकुलाः । प्रायः नूनम् । पान्थजनस्य विरहिणः पथिकस्य । गतिं गमनं रोद्धुम् । आश्यानपङ्केषु ईषच्छुष्ककर्दमेषु । महापथेषु महामार्गेषु ।

अरुंतुदान् मर्मवेधिनः । 'अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक्' इत्यमरः । परागान् पुष्परजांसि । आमुमुचुः चिक्षिपुरित्यर्थः ॥ ८५ ॥

पतत्रलीलाहतपुष्करान्तैः
पद्मालयानूपुरसौम्यनादैः ।
शुभैरभावि स्वपतस्त्रिधाम्नः
प्रत्यूषतूर्यैरिव राजहंसैः ॥ ८६ ॥

पतत्रेति । पतत्रलीलया पक्षक्रीडया आहतपुष्करान्तैः अभिहतपद्मप्रान्तैः । 'लीला क्रीडा विहारश्च' इति वैजयन्ती । पद्मालयानूपुरसौम्यनादैः लक्ष्म्या मञ्जीरवन्मनोहरनिनदैः, पद्मवने संचरन्त्या लक्ष्म्या मञ्जीरनादैरिव स्थितैरित्यर्थः । 'सौम्यो विप्रे सोमजेऽब्दे सुन्दरे सोमदैवते' इति वैजयन्ती । राजहंसैः हंसविशेषैः। 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः । स्वपतः । त्रिधाम्नः विष्णोः, अब्धिशायिनः शरदि प्रबुध्यमानस्येति भावः । 'त्रिधामा केशवेऽनले' इति वैजयन्ती । शुभैः मङ्गलैः प्रत्यूषतूर्यैः प्रभातवाद्यैरिव । अभावि भूयते स्म । वाद्यपक्षे पतत्रलीलाहतपुष्करान्तैरित्यत्र वाद्यभाण्डमुखाहननप्रतीतिरनुसर्तव्या । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमरः ॥ ८६ ॥

कल्हारनिष्पादितकर्णपूरा
वितीर्णबन्धूकविशेषकश्रीः ।
आमुक्तपद्मोत्पलरेणुरासी-
त्सैरन्ध्रिका कापि शरत्त्रिधाम्नः ॥ ८७ ॥

कल्हारेति । कल्हारेण सौगन्धिकेन निष्पादितः कर्णपूरो यया ।

वितीर्णा दत्ता बन्धूकविशेषकस्य बन्धुजीवकुसुमदलरूपस्य तिलकस्य श्रीः शोभा यया । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । आमुक्ताः पद्मोत्पलानां रेणवः परागा यया । सा शरत् । त्रिधाम्नः कृष्णस्य । कापि सैरन्ध्रिका काचित्प्रसाधिका । आसीत् ॥ ८७ ॥

सरोजकोशान्मिषतः प्रभुग्ना-
ञ्शालीन्विपाकानतपिञ्जराग्रान् ।
शुकांश्च तेष्वापततोऽनुमेने
शौरिः सयूथ्यानिव शोणतुण्डान् ॥ ८८ ॥

सरोजेति । शौरिः कृष्णः । मिषतः विकसतः । प्रभुग्नान् उन्नालत्वादवनतान् । सरोजकोशान् कमलमुकुलान् । विपाकेन परिणामेन आनतं पिञ्जरं पीतरक्तं अग्रं येषाम् । 'पिञ्जरः पीतरक्तः स्यात्' इति हलायुधः । तान् शालीन्, कलमान् । तेषु शालिषु । भक्षणाय, आपततः । शोणतुण्डान् अरुणवक्त्रान् । शुकांश्च । सयूथ्यान् समानयूथे भवानिव एकजातीयानिव । अनुमेने अरुणावनतशिरस्कत्वेनातिसादृश्यादिति भावः ॥ ८८ ॥

स्ववेगसंछन्नगभीरभावं
स्रोतस्विनीनामपहाय तोयम् ।
कालुष्यमायोधनकालयोगा-
द्वीराङ्गनानां हृदयं विवेश ॥ ८९ ॥

स्ववेगेति । कालुष्यं आविलत्वं कर्तृ । स्ववेगसंछन्नगभीरभाव स्वस्य कालुष्यस्य वेगेन अतिशयेन संछन्नः तिरस्कृतः गभीरभावः निम्नता

स्य तथोक्तम्, सरिज्जलानां निम्नता स्वच्छदशायामेव भाव्यते न कालुष्यदशायामिति भावः। स्रोतस्विनीनां सरिताम्। तोयमपहाय। आयोधनकालयोगात् शरद्रूपस्य युद्धकालस्य समागमात्। वीराङ्गनानां वीरपत्नीनाम् हृदयम्। विवेश प्रविष्टम्। शरदि नदीजलं वर्षास्वाविलीभूतमनाविलमभूत्। वीरपत्नीनां हृदयं तु पत्नीनां युद्धप्रस्थानशङ्कया आविलमभूदित्यर्थः। स्ववेगसंछन्नगभीरभावमिति हृदयेऽपि योज्यम्। मरणशङ्काकालुष्यवेगेन गभीराणामपि हृदयानां स्फुटकातरत्वापादनात् ॥ ८९ ॥

नवप्ररूढैर्नलिनीपलाशैः
शाराणि वेशन्तजलान्यवापुः।
स्फुरत्कलङ्कस्य तुषारधाम्न-
श्छायाभिरन्याभिरिवाविशेषम् ॥ ९० ॥

नवेति। नवं यथा तथा प्ररूढैः अङ्कुरितैः। नलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः। शाराणि चित्राणि। वेशन्तानां क्षुद्रसरसां जलानि। स्फुरत्कलङ्कस्य। तुषारधाम्नः शीतरुचेः। अन्याभिः बिम्बग्राहिदर्पणाद्युपाधिनिरपेक्षतया प्रसिद्धविसदृशीभिः। 'अन्यौ विभिन्नसदृशौ' इति यादवः। छायाभिः प्रतिबिम्बैः। अविशेषम् अभेदम्। अवापुरिव तादृशप्रतिबिम्बवदवभासन्त इत्यर्थः। अत एवोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९० ॥

वर्षीयसीनामपि पद्मिनीनां
सौम्येन वर्षान्तरसायनेन।
सामोदमन्दस्मितहार्यभृङ्गं
युक्तं श्रिया यौवनमाविरासीत् ॥ ९१ ॥

वर्षीयसीनामिति । वर्षीयसीनां अतिवृद्धानामपि । पद्मिनीनां नलिनीनामेव स्त्रीजातिविशेषाणाम् । सौम्येन मनोज्ञेन । रसायनपक्षे अनुग्रेण । प्रायो रसायनानि पारदगन्धकादियोगादुग्राणि भवन्ति, अतथाभूतेन । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्रे सोमदैवते' इति विश्वः । वर्षान्तः शरदेव रसायनं जराव्याधिहरमौषधं तेन । 'रसायनं विहङ्गेऽपि जराव्याधिहरौषधे' इति विश्वः । सामोदेन ससौरभेण मन्दस्मितेन दरविकासेन हार्याः हर्तुं शक्याः भृङ्गाः अलिनो येन तत्तथोक्तम् । पक्षे सानन्दमन्दहासेन हार्या भृङ्गाः षिद्गा येन । 'भृङ्गो मधुपषिद्गयोः' इति रत्नमाला । श्रिया महालक्ष्म्या, पक्षे शोभया । युक्तम् । यौवनम् । आविरासीत् । जीर्णानामपि कमलाकराणां शरत्कालवशात्पुनः पत्रपुष्पादिप्ररोहेण तारुण्यमभूदित्यर्थः । श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनो **रूपकालंकारः** ॥

शरद्विभूतिं कुमुदावदातां
संवीतनीलाम्बरदर्शनीयाम् ।
अमंस्त निर्धूतघनप्रलम्बां
मूर्तिं बलस्येव शुभां मुकुन्दः ॥ ९२ ॥

शरदिति । मुकुन्दः । कुमुदैः अवदातां सिताम् । पक्षे कुमुदमिवावदाताम् । संवीतेन समन्तात् विभिः पक्षिभिः वर्षात्ययान्नीडनिर्गतैः इतेन प्राप्तेन नीलेन मेघापायात्प्रकाशस्वनैल्येन अम्बरेणाकाशेन दर्शनीयां रम्याम् पक्षे संवीतेन वेष्टितेन असितांशुकेन दर्शनीयाम् । निर्धूतघनप्रलम्बां निरस्तमेघलम्बनाम् । पक्षे निरस्तकठिनप्रलम्बासुराम् । 'कठिनाधिकसान्द्रेषु वाद्यमध्यमनृत्तयोः । मुस्तामुद्गरमेघेषु त्रिषु क्लीबे पुमान्घनः' इति रत्नमाला । शुभां मनोज्ञाम् । शरद्विभूतिं शरत्सम्पदम् । बलस्य बलदेवस्य । मूर्तिमिव । अमंस्त । **उपमालंकारः** ॥ ९२ ॥

निद्रायितेव प्रथमं पयोदैः
प्रशान्तनिद्रेव शरत्प्रसादात् ।
जगत्त्रयी तद्व्रतिनीव भेजे
जातोद्यमं जागरणे मुकुन्दम् ॥ ९३ ॥

निद्रायितेति । प्रथमं वर्षासमये । पयोदैः हेतुभिः । निद्रायितेव निद्रावती जातेव स्थिता । ततः, शरदः प्रसादात् नैर्मल्यात् । प्रशान्तनिद्रेव स्थिता । जगत्त्रयी । जागरणे जातोद्यमं मुकुन्दम् । तद्व्रतिनीव तस्य मुकुन्दस्य व्रतं नियमः तद्व्रतीव तदनुष्ठितानुष्ठानेन पतिव्रताधर्मेण तदनुवर्तनपरेव । भेजे सेवते स्म । **उत्प्रेक्षालंकारः** ॥ ९३ ॥

निद्रापदेशेन जगद्विभूतिं
विभावयन्नित्यविधूतनिद्रः ।
प्रबुध्यमानः स विभुः प्रजानां
प्रादात्स्वधर्मानुगुणं प्रबोधम् ॥ ९४ ॥

निद्रेति । नित्यविधूतनिद्रः प्रकृत्या नित्यनिरस्तनिद्राजाड्यः । निद्राया अपदेशेन व्याजेन । जगतां विभूतिं संपदम् । विभावयन् चिन्तयन् । स विभुः क्षीरोदशायी । प्रबुध्यमानः सन् । प्रजानां प्राणिनाम् । संबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । स्वधर्मानुगुणं प्रबोधं प्रादात्, स्वयं प्रबोधेन प्राणिष्वपि प्रबोधमासञ्जयंस्तत्तत्कर्मसापेक्षतया तदनुरूपमेव प्रबोधं ददावित्यर्थः । 'त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् । उत्थिते चेष्टते सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव' इत्यादि वचनमत्र प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

अव्यासङ्गं जलधिशयनादुत्थितस्यात्मधाम्नः
पत्युः पुण्यं प्रथमनयनस्पन्दितं प्राप्तुकामा ।
नित्यापूर्वश्रुतिपरिमलं न्यस्तलीलारविन्दा
पादाम्भोजं सह वसुधया धारयामास पद्मा ॥

अव्यासङ्गमिति । जलधिशयनात् । उत्थितस्य । आत्मधाम्नः आत्मैव धाम स्थानं यस्य तस्य, वस्तुतः स्वमहिमप्रतिष्ठितस्य । पत्युः नारायणस्य । अव्यासङ्गं प्राग्विषयान्तरस्पर्शाभावेन व्यासङ्गरहितम् । पुण्यं श्रेयस्करम् । प्रथमनयनस्पन्दितं आद्यदृष्टिपातम् । प्राप्तुकामा । पद्मा लक्ष्मीः । न्यस्तलीलारविन्दा सती । वसुधया धरणीदेव्या सह । नित्यापूर्वश्रुतिपरिमलं नित्यः अपूर्वः कमलान्तरेषु सर्वथैव अप्रसिद्धः श्रुतिपरिमल. भगवच्चरणं सेवमाना श्रुतिरेव परिमलः यस्य तत् । पादाम्भोजं भगवच्चरणकमलम् । धारयामास कराभ्यां धारितवती । अङ्गं स्पृशत्सु प्रबुध्यमानानां प्रथमदृष्टिपातो भवतीति भावः । **मन्दाक्रान्तावृत्तमेतत्** ॥

अनुचरितविधिज्ञैरादृतां पूर्वपूर्वै-
र्महदिदमनपायं मङ्गलं मन्यमानाः ।
प्रचितविविधभोग्यां प्रारभन्त प्रतीतां
बलमथनसपर्यां बल्लवा नन्दमुख्याः ॥ ९६ ॥

अनुचरितेति । नन्दमुख्याः नन्दप्रभृतयः । बल्लवाः गोपाः । अनुचरितविधिज्ञैः कुलक्रमानुष्ठितविधानविद्भिः । पूर्वपूर्वैः पितृपितामहादिभिः । आनुपूर्व्ये द्विर्भावः । आदृताम् आदरेणानुष्ठिताम् । प्रचितविविधभोग्यां स्फीतनानाविधभोग्यद्रव्याम् । प्रतीतां प्रख्याताम् । बलमथन-

सपर्याम् इन्द्रपूजाम् । महत् । अनपायं ध्रुवम् । मङ्गलं श्रेयः । मन्यमानाः सन्तः । प्रारभन्त । इदंशब्दस्य सपर्यापरत्वेऽपि मङ्गलापेक्षया नपुंसकत्वम् ॥ ९६ ॥

वाहेषु गोषु द्विरदेषु चाग्र्यां
तज्जन्यया जीविकयोपपन्नाः ।
तदर्हसंभारवतीं सपर्यां
क्षिप्तापदं क्षेमविदो वितेनुः ॥ ९७ ॥

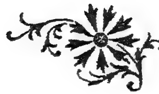
वाहेष्विति । वाहेषु हयेषु । गोषु । द्विरदेषु गजेषु च स्वकीयेषु विषयेषु । तज्जन्यया इन्द्रजन्यया । जीविकया वृष्टिसापेक्षतृणादिलक्षणेन जीवनेन । उपपन्नाः युक्ताः । क्षेमविदः लब्धसंरक्षणाभिज्ञाः नन्दादयः । तदर्हसंभारवतीं इन्द्रोचितपूजाद्रव्यसमग्राम् । अग्र्यां भक्तिश्रद्धादियोगेन श्रेष्ठाम् । क्षिप्तापदं पूर्वपूर्ववत्सरेषु निरस्तगोकुलविपदम् । सपर्याम् । वितेनुः चक्रुः ॥ ९७ ॥

आबालप्रेक्षणीयं प्रणतमनिमिषैरद्भुतानां प्रधानं
धूतत्रैलोक्यदोषं ध्वजममरपतेस्तूर्णमुत्थापयन्तः ।
घृष्टीनामर्चनाभिः स्तुतिगुणनिकया गीतनृत्तोपहारै-
रुद्वेलप्रीतिलोला विदधुरविकलैरुत्सवं गोपवृद्धाः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु यादवाभ्युदये महाकाव्ये
पञ्चमः सर्गः ।

आबालेति । आबालप्रेक्षणीयं सर्वजनप्रेक्षणार्हम् । अनिमिषैः देवैः गगने संचरद्भिः । प्रणतम् । अद्भुतानां प्रधानम् आश्चर्याणां मुख्यमत्याश्चर्यभूतम् । धूतत्रैलोक्यदोषं विधूतत्रैलोक्यकिल्बिषम् । अमरपतेः ध्वजं इन्द्रध्वजम् । तूर्णमुत्थापयन्तः । उद्वेलया कूलंकषया प्रीत्या लोला इतस्ततः संभ्रमेण संचरन्तः । गोपवृद्धाः । घृष्टीनाम्, घृष्टयः सकृत्प्रसूता गावः । गोमात्रोपलक्षणमेतत् । तासाम् । अर्चनाभिः । स्तुतीनां गुणनिकया आवृत्त्या । अविकलैः समग्रैः । गीतैः नृत्तैः उपहारैः उपायनैश्च । उत्सवं विदधुः । **स्रग्धरावृत्तमिदम्** ॥ ९८ ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्ग-
राजाध्वरिवरसूनुना अप्पय्यदीक्षितेन विरचिते
यादवाभ्युदयव्याख्याने
पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ॥

शमयता पुरुहूतमहोत्सवं
व्रजपतिः सह वल्लवयूथपैः ।
निभृतमञ्जुगिरा निजसूनुना
निजगदे जगदेककुटुम्बिना ॥ १ ॥

शमयतेति। व्रजपतिः गोकुलप्रधानभूतो नन्दः । वल्लवयूथपैः अपरैरपि गोपप्रमुखैः कर्मभिः सह । पुरुहूतमहोत्सवं प्रस्तुतम् । शमयता निवारयता । निभृतमञ्जुगिरा निभृता विनीता मञ्जुः निसर्गमधुरा च गीः यस्य तेन । 'निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः' इत्यमरः । जगतामेकेन मुख्येन कुटुम्बिना, सकलजगत्पालनधुरंधरेणेति यावत् । निजसूनुना स्वपुत्रेण कृष्णेन । निजगदे गदितः । कर्मणि लिट् । एकपादभागावृत्तियमकमत्र शब्दचित्रम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

विदितवानिव विज्ञपयाम्यहं
शृणुत मे शकुनेरिव भाषितम् ।
पृथुकबुद्धिरहं पृथुचेतसः
प्रभवतो भवतो नहि शिक्षये ॥ २ ॥

विदितवानिति। अहम् । विदितवानिव प्रबुद्ध इव । बालोऽहं प्रबुद्ध इव, विज्ञपयामि कंचिदर्थं निवेदयामि । शकुनेः पक्षिणः शुकादे-

रिव । मे भाषितम् । असारमपीति भावः । शृणुत आकर्णयत । पृथुकबुद्धिः बालबुद्धिः । अहम् । पृथुचेतसः महाशयान् । प्रभवतः समर्थान् । भवतः युष्मान् । नहि शिक्षये । बालोऽस्माञ्शिक्षयतीति नावमन्तव्यम् । असारमपि मम विज्ञापनं शुकभाषितवत्कौतुकमात्रेणादरणीयमित्यर्थः । नहीत्यखण्डमव्ययं नञर्थे । 'ज्ञप मिच्च' इति चौरादिकात् ज्ञानज्ञापनोभयवृत्तेर्ज्ञपधातोर्ज्ञापनेऽर्थे विज्ञपयामीति प्रयोगः । मित्त्वाद्ध्रस्वः ॥ २ ॥

निगमदृष्टमिदं निखिलेन वः
क्वचन विश्वतनौ पुरुषे स्थिते ।
य इह यामुपजीवति तत्तनुं
स हि तया हितया भुवि नाथवान् ॥ ३ ॥

निगमेति । इदं मया वक्ष्यमाणम् । वः युष्माकम् । निखिलेन कृत्स्नेन । प्रकारेणेति शेषः । निगमेषु पुराणादिषु दृष्टम् । बुद्ध्यर्थत्वाद्वर्तमाने क्तप्रत्यय इति तद्योगात् वः इति षष्ठी । किं तत् तत्राह—क्वचन कस्मिंश्चित् अवाङ्मनसगोचरमहिमाकरे । विश्वतनौ सर्वप्रपञ्चशरीरके । पुरुषे स्थिते सति । इह भुवि । यः पुमान् । याम् । तस्य पुरुषस्य तनुम् । उपजीवति उपाश्रित्य जीवति । स हि पुमान् । हितया हितहेतुभूतया तत्संपादयित्र्या । तया तन्वा । भुवि नाथवान् सैव तस्योपासनीया देवतेत्यर्थः । भगवत एव सर्वशेषित्वात्कथमन्यस्योपजीव्यस्यापि नाथत्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्य 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तदाराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्' इति गीतोक्तरीत्या तस्य तच्छरीरकस्य भगवत एव नाथत्वमुपासनाफलप्रदत्वं चेति तस्य शरीरेऽपि नाथत्वोक्तिरिति तदुपपत्तिं सूचयितुं तत्तनुमित्युक्तम् । देव-

तान्तरस्य तत्तनुत्वमेव कथमित्याशङ्क्यान्तर्यामिब्राह्मणोक्तरीत्या भगवतः सर्वान्तर्यामितया सर्वशरीरत्वं दर्शितं विश्वतनाविति ॥ ३ ॥

अतियजेत निजां यदि देवता-
मुभयतश्च्यवते जुषतेऽप्यघम् ।
क्षितिभृतैव सदैवतका वयं
वनवतानवता किमहिद्रुहा ॥ ४ ॥

अतियजेतेति । यदि । निजां आत्मीयाम् । देवताम् । अतियजेत अतिक्रम्य देवतान्तरं यजेत । 'अतिरतिक्रमणे च' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञया तद्योगे द्वितीया । उभयतः । च्यवते । तदेति शेषः । आत्मीया देवता स्वातिक्रमात्त्यजति । इज्यमाना स्वामिद्रोहात्त्यजतीत्युभयभ्रष्टो भवतीत्यर्थः । अघं पापमपि । जुषते भजति च । स्वदेवतातिक्रमादिति भावः । एतेन 'यो वै स्वां देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवति' इति श्रुत्यर्थोऽभिसंहितः । ततः किमित्यत आह—क्षितिभृतेति । वनवता काननवता निर्झरादिजलवता च । क्षितिभृता पर्वतेनैव । वयं गोधनाः । सदैवतकाः, गोसमृद्ध्यर्थं वनवतस्तस्योपजीवनात् । अनवता अस्मानरक्षता । अहिद्रुहा वृत्रारिणा । किम्, न किंचित्साध्यमित्यर्थः । अतः पर्वतातिक्रमोऽस्माकं प्रत्यवायाय स्यादिति भावः । गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया कर्तृत्वादहिद्रुहेति तृतीया । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इत्यमरः ॥ ४ ॥

वनवतेति संक्षिप्तमुपजीव्यत्वं प्रपञ्चयति—

अनघशाद्वलकाननसंपदा
नदनदीह्रदनिर्झरशालिना ।

मायाभासा साभायामा या सूताया यातासूया ।
भातायायायायाताभा सा यायागे गेयायासा ॥९९॥

मायेति । मायावदवभासत इति मायाभासा आश्चर्यरूपा । तत्र हेतुः, साभायामा आभायाः नवनवोन्मेषशालिन्याः प्रतिभायाः आयामेन वैपुल्येन सहिता । येति प्रकृता बुद्धिः परामृश्यते । सूत उत्पादितः आयः धनागमः अनयेति सूताया । यातासूया अपगतासूया । भात उन्मिषितः अयस्य शुभावहविधेः आयायः आगमनमस्या इति भातायायाया, स्वप्रेरकेण शुभावहविध्यौन्मुख्येन युक्तेत्यर्थः । आङ्पूर्वाद्यातेर्भावे घञि 'आतो युक्चिण्कृतोः' इनि युगागमे च सति आयाय इति रूपम् । अयाताभा अय देवम् अतति संतत गच्छतीत्ययाता आभा बुद्धिवृत्तिरस्या इति तथोक्ता । सेति यत्पदनिर्दिष्टा बुद्धिः प्रतिनिर्दिश्यते । अयाया अं विष्णुं यान्तीत्ययाः तानयत इति तथोक्ता भागवतप्रवणा । अगे पर्वते विषये । गेयायासा गातव्यपरिश्रमा । या एवंभूता सा तव धीः अगे गेयायासेत्यन्वयः । त्वद्युक्तरूपया धिया परामृश्य शङ्कां विहाय पर्वतं पूजयितुं प्रवृत्ते त्वद्बुद्धेरुचितार्थालोचनपरिश्रमं लोका गायन्त्वित्यर्थः । सर्वतोभद्र नाम बन्धचित्रमिदम् । अस्य विन्यासक्रमः । चतुरश्रं लिखित्वा तदन्तास्तिर्यगूर्ध्वं च सप्त सप्त रेखाः लिखेत् । तत्र अष्टभिरष्टभिः कोष्ठैः युक्ता अष्टौ पङ्क्तयो भवन्ति । तत्र प्रथमादिपङ्क्तिचतुष्टये क्रमेण श्लोकस्य पादान् लिखित्वा पञ्चमादिपङ्क्तिचतुष्टये व्युत्क्रमेण पादान् लिखेत् । तत्र चतसृष्वपि बाह्यपङ्क्तिषु प्रथमः पादो वाचयितुं शक्यते । तथा द्वितीयासु द्वितीयस्तृतीयासु तृतीयश्चतुर्थीषु चतुर्थः ॥ ९९ ॥

सेवा मान [illegible] वासिताहिहितासिवा ।
माता [illegible] मा नहितातता हि न ॥१००॥

सेवेति। हे वासिताहिहित वासिताहिः छिन्नवृत्रासुर इन्द्रः। 'वस-च्छेदने' इति चौरादिको धातुः। तस्य हित इन्द्रपक्षपातिन्निति सोल्लुण्ठनं संबोधनम्। यद्वा वासिताहिः निवासीकृतभुजङ्गः शेषशायी तस्य हित विष्णुभक्तेत्यर्थः। आवासे निवासत्वेन सोपजीव्ये विषये। सेवा। मानन माया लक्ष्म्या आननं मुखम् अननं प्राणनमिति वा, उभयथापि संपदभिवर्धनीत्यर्थः। आसिवा अवश्यमसन्ति दीप्यन्ते इत्यासिनो भूषणवः। 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' आवश्यकार्थे णिनिः। तान्वाति गच्छतीति तथोक्ता, भाग्यवल्लभ्येत्यर्थः। 'वा गतिगन्धनयोः'। माता मातृवत्पोषयित्री। पिता पितृवद्धितप्रवर्तिनी। ताधितामा संतापितरोगा, समस्तदुरितनाशिनीत्यर्थः। सेवा क्रियमाणैव तापितामा भवतीति कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनः **अतिशयोक्त्यलङ्कारः**। नहितातता नहित हितविरुद्धम् अतन्ति गच्छन्तीति नहिताताः तैस्तता व्याप्ता न हि भवति दुष्कृतिभिर्न लभ्यत इत्यर्थः। इदमपि सर्वतोभद्रम्॥ १००॥

गेहा देववदेहागे हासताननतासहा।
देतानयायानतादेऽव नयात तयानव॥ १०१॥

गेहेति। हे देववद देवभक्त भगवन्नामसकीर्तनपर। आनतादे आन-ताना प्रवणानाम् आदे मुख्य। नयात नीतिगामिन्। 'अत सातत्य-गमने' इति धातोः कर्मण्यण्। आनव बलशालिन्। 'वा गतिगन्धनयोः' इति धातोः कप्रत्ययः। इमानि चत्वारि संबोधनानि। इह अगे अस्मिन् पर्वते विषये। गेहा गा गानम्। 'गै शब्दे' [illegible]प्। तस्याम् ईहा इच्छा स्तोतुमिच्छेति यावत्। हासताननत[illegible]तिः भजनम्। 'ओहाङ् गतौ' क्विप्। तस्या आसो दीप्ति[illegible]त तन्वन्तीति

हासताना: चिरसेव्याः । कर्मण्यण् । तेषां नतं नमस्कारः । तस्य असहा न सहत इत्यसहा । अस्मिन्पर्वते स्तोतुमिच्छैवाभिलषितं प्रयच्छन्ती चिरसेव्यानामिन्द्रादिदेवानां सेवासु प्रवृत्तिं प्रतिबध्नातीत्यर्थः । किंच देतानयाया दाः लवनम् । 'दाप् लवने' इति क्विप् । ताम् इताः प्राप्ताः । अनयानाम् अनीतीनाम् आयाः आगमनानि यया सा तथोक्ता, सर्वानिष्टनिवारिणीति यावत् । एवंभूतया तया एतत्पर्वतस्तवनेच्छया अव रक्ष । गोकुलमिति शेषः । चतुर्थपादादावकारप्रश्लेषेण अवेति क्रियालाभः । इदमपि सर्वतोभद्रम् ॥ १०१ ॥

नदीसारसमेतात्र दीप्ता भासा नरावृता ।
साभानासौ माभिरामे रसा सौम्या सुमानस ॥

नदीति । हे सुमानस शोभनचित्त । साभान आभानसहित तेजस्विन् । मया लक्ष्म्या अभिरामे । अत्र पर्वते । नदीसारसमेता सरित्प्रवरयुक्ता । भासा मणिगणार्चिषा । दीप्ता । नरैरावृता । असौ रसा भूमिः । सौम्या मनोज्ञा । अर्धभ्रमकमिदम् । तस्य विन्यासक्रमः सर्वतोभद्रवत् । पादार्धानामेव भ्रमणम्, न तु पादानामिति विशेषः ॥ १०२ ॥

वसुदा त्रसदानन्द धीसुदान्त मुदा नता ।
तानदा मुक्तिदा रम्या सनदात्र सदा रसा ॥१०३॥

वसुदेति । हे त्रसदानन्द भीतानामभयप्रदानेनानन्दकारिन् । त्रसतः आनन्दयतीति कर्मण्यण् । धीसुदान्त धिया सुष्ठु निगृहीतेन्द्रिय । अत्र पर्वते । वसुदा धनरक्षिणी । 'देङ् रक्षणे' इति धातुः । मुदा नता मुदा संतोषभारेणैव न[illegible]तव्यजनहर्षनिर्भरेति यावत् । तानदा तानयन्ति श्रद्दधत इति [illegible]श्वत्रविश्वासयुक्ताः । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' इति

धातुः । तान् दयते रक्षतीति तानदा । मुक्तिदा अपवर्गप्रदा । सनदा नदसहिता । रसा भूमिः । सदा रम्या । मुरजबन्धोऽयम् । अस्योद्धारस्तु । 'तिर्यग्रेखा लिखेत्पञ्च नवोर्ध्वास्तत्र पङ्क्तयः । अष्ट कोष्ठाश्चतस्रः स्युस्तासु श्लोकं लिखेत्क्रमात् । आद्याङ्घ्री आद्ययोः पङ्क्त्योर्वाच्यो गोमूत्रिकाक्रमात् । किं त्वेक द्वितय द्व्येक द्वयमेकमिति क्रमात् । यद्वा द्वितयमेक च द्वयमेकं द्वय पुनः । स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेवं विन्यासद्वितयं भवेत् । एव तृतीयतुर्याङ्घ्री स्वपङ्क्त्योस्तदुपक्रमात् । अथान्योऽयं वचनप्रकारः । तत्राद्यद्वित्रितुर्यासु तुर्यत्रिद्व्याद्यपङ्क्तिषु । आदिद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टमकोष्ठगः । दृश्यते प्रथमः पादश्चतुर्थश्चैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्यात्प्रथमावधिवीक्षणात् । द्वितीयादावाद्यद्वित्र्योर्द्वितुर्ये त्रितुरीयके । तुर्यत्रिद्व्योस्तृतीयाद्ये द्रष्टव्योऽङ्घ्रिर्द्वितीयकः । तृतीयाङ्घ्रिर्द्वितीयान्त्ये आद्यसप्तमषष्ठयोः । द्वित्रिपञ्चमयोस्तुर्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्त्ये च लक्ष्योऽय बन्धे मुरजसंज्ञके ॥ १०३ ॥

सद्दैवेऽङ्कुरयातवैभवलताशोभ्युच्चनानागमे
भव्यं कुर्म सदार्चितोद्धव नदीयादःसनाथीकृते ।
चित्राट्व्यनुवाहिवातवलनश्रेयःप्रचेयोत्सवे
वेदोक्त्या समये भजेः शुचि गिरौ मेरून्नतेऽस्मिन्ध्रुवे ॥

सद्दैव इति । हे अर्चितोद्धव अर्चितः उद्धवः यस्येति तथोक्तः जगत्पूज्यातिपतुरुत्पन्नेत्यर्थः । सद्दैवे सतां भागधेये । श्रेयस्करत्वात्तथारोपः । अङ्कुरयातवैभवलताशोभ्युच्चनानागमे अङ्कुरैः पुष्पफलादिकन्दलैः यातवैभवाभिः प्राप्तैश्वर्यादिभिः लताभिः शोभिनः शोभमाना उच्चा उन्नताः नानाविधाः अगमाः वृक्षा यस्मिन् तस्मिन् । नदीनां पतः [illegible]: जलजन्तुभिः सनाथीकृते सहितीकृते । पूर्वं तैरसहितो वर्षासमये [illegible] तं तन्तीक्रियत इति

च्विप्रत्ययः । चित्रास्वटवीषु अनुवाहिनाम् आनुलोम्येन वहनशीलानां वातानां वलनं चलनमेव श्रेयः शुभनिमित्तत्वात् तेन प्रचेयाः संवर्धनीयाः उत्सवा यस्मिन् तस्मिन् । इदानीमनुकूलवायुबलादिहास्माकमुत्सवप्रचय उन्नीयत इति भावः । मेरुवदुन्नते । ध्रुवे शाश्वते । अस्मिन् गिरौ । वेदोक्त्या 'यो वै स्वाम्' इत्यादिश्रुतिवचनेन । भव्यम् योग्यम् । शुचि शुद्धं सत् कर्म बल्युपहाररूपम् । समये अस्मिन्प्राप्तकाले । भजेः प्राप्नुयाः । चक्रबन्धोऽयम् । अस्योद्धारस्तु, दशमण्डलरेखात्मके नवमण्डलान्तरालवर्तिनाभिस्थानेन सहैकोनविंशतिकोष्ठं वीथित्रयं विलिख्य तत्रैकस्यां वीथ्यामाद्यपाद लिखित्वा प्रादक्षिण्येन द्वितीयवीथ्यां द्वितीय तृतीयवीथ्यां तृतीय च लिखित्वा नेमिस्थाने वीथीनामाद्यन्तकोष्ठैः कोष्ठषट्कवति कोष्ठद्वयमध्येषु प्रत्येकं कोष्ठयुगललेखनेनाष्टादशकोष्ठानि संपाद्य तृतीयपादान्तवर्णकोष्ठमारभ्य प्रादक्षिण्येन नेमिकोष्ठेषु चतुर्थपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्र नाभिस्थाने आद्यपादत्रयस्य दशमाक्षर संश्लिष्टं भवति । पादत्रयस्याप्याद्यवर्णैः सह नेमिकोष्ठेषु चतुर्थपादोद्धारः । तृतीयपादान्तवर्णेन सह चतुर्थपादाद्यन्तवर्णौ श्लिष्टौ भवतः । तृतीयषष्ठवलययोः वेङ्कटनाथीयो यादवाभ्युदय इति कविकाव्यनामोद्धारः ॥ १०४ ॥

वासे नास्मिन्पूजादेवा वादे जातातोद्यारावा ।
वाराद्याविर्भूताजीवा वाजीतात्वादीना सेवा ॥१०५॥

वास इति । हे वादे वदस्य वक्तुरपत्य विद्वत्सुत । 'अत इञ्' इत्यपत्यार्थे इञ्प्रत्ययः । वासे निवासभूते । अस्मिन् पर्वते । जातातोद्याराबा संजाततूर्यघोषा । पूजा । अदेवा देवरहिता । न भवति । अयमेव पर्वतः पूजायाः [illegible] गृहीता अनुग्रहशक्तश्च देव इति केवलशिलाकूटपूजेयं निष्फला भ[illegible]ते न शङ्कनीयमिति भावः । तस्मात् अत्र पर्वते

वाजीता वाजवद्भिरिता घृतप्रचुरैरुपहारैः प्राप्ता । 'वाजो घृते च यज्ञाङ्गे' इति विश्वः । अदीना उदारा । सेवा इय पूजा । वाराद्याविर्भूताजीवा वाः जलम् आदिशब्देन तृणादिः समुच्चीयते । वारादय आविर्भूताः आजीवा जीविका यया तथाभूता भविष्यतीति शेषः । इन्द्रपूजया प्रार्थ्यमानां तृणजलादिसमृद्धिं गिरिपूजैव शीघ्रं दास्यतीत्यर्थः । अष्टदल पद्मबन्धः । कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु पद्मबन्धो भवेदयम् ॥ १०५ ॥

सानुमानयमतीततारकः सानुमानयमतीततारकः ।
सानुमानयमतीततारकः सानुमानयमतीततारकः ॥

सानुमानिति । अयं सानुमान् शिखरी । अतीततारकः अतिक्रान्तनक्षत्रपथः । सानुमानयमतीततारकः सानूनां शैलमार्गाणां मायाः शोभायाः आनयाः आनेतारः मत्या इच्छया इताः प्राप्ताः तत्तत्पुरुषाभीष्टाकाराः ताराः श्लाघ्यमौक्तिकानि यस्मिन् स तथोक्तः । शैषिकः कप्रत्ययः । 'सानुः शृङ्गे शैलमार्गे' इति विश्वः । सानुमानयमतीततारकः अनुमानं प्रागाश्रितानां संरक्षणादस्मानप्याश्रयणेन रक्षिष्यतीति लैङ्गिको निश्चयः । तत् यातीति अनुमानया मतिः बुद्धिः । 'मतिः काङ्क्षा शेमुषी च' इति यादवः । तया सहिताः सानुमानयमतयः । तथाभूताः सन्तो ये इताः प्रपन्नाः तेषां तारकः विपन्निवारकः । सानुमानयम् सा भक्तिः 'वन षण सभक्तौ' भावे क्विप् । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः । तया अनुमा आनुपूर्व्येण शास्त्रीयक्रमेण पूजा । 'मान पूजायाम्' क्वौ णिलोपः । शेष पूर्ववत् । तस्याः नयं नीतिं मर्यादाम् अति अतिक[illegible]ततारकः ईतताः श्रिया व्याप्ताः आरकाः प्राप्तारः यस्य तथोक्तः [illegible]ातौ' ण्वुलि

वृद्धिः। यस्याः पूजायाः यावत्फलमुचितं तया पूजया तावदधिकं फल पूजकेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

विराजमानादसमान भूमाविराजमानादसमानभूमा ।
विराजमानादसमानभूमा विराजमानादस मानभूमा ॥

विराजमानादिति । विराजमानात् भ्राजमानात् । भूमाविराजमानात् भूश्च मा च ताभ्यां विराजत इति भूमाविराजः श्रीभूमिसहितो हरिः, तस्य मानात् ज्ञानाद्धेतोः । असमानेति नन्दसंबोधनम् । दीप्यमानेत्यर्थः । ब्रह्मविद इव ते मुख भातीति ब्रह्मविदः शोभाविशेषश्रवणात् । यद्वा असमः अनः जीवनमस्येति व्युत्पत्त्या निरुपमजीवनेत्यर्थः । असमानभूमा निःसममहिमवान् । यद्वा अनस्य बलस्य भूमा प्रचयः । सः असमः यस्येत्यर्थः । असमानभूमा अविकलजीवनबाहुल्यवानित्यर्थो वा । 'षम वैकल्ये' इति धातुः । विराजमानात् विना गरुडेन राजमानो यः हरिः तम् अत्ति अनुभवतीति तथोक्तः, भगवद्ध्यानपर इत्यर्थः । असमानभूमा मानः आग्रहः । 'मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे' इति विश्वः । तस्य भूः उत्पत्तिः तया सहिता न भवतीति असमानभूः मान् बुद्धिः यस्य स तथोक्तः । 'मन अवबोधने' इति धातोः भावे क्विबन्तो मान् शब्दो नकारान्तः । एवं भूतस्त्वमिति शेषः । विराजमानात् विः पक्षी तस्य राः शब्दः । 'रै शब्दे' क्विप् । तस्यां जातो मानः बहुमानः । तमवलम्ब्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । मम वचने असारेऽपि शुकभाषित इव बहुमानमवलम्ब्येत्यर्थः 'शृणुत मे शकुनेरिव भाषितम्' इत्यादावुपक्रान्तमन्तेऽपि स्मार्यते । मां लक्ष्मीमानयति उज्जीवयतीति मानः संपदुन्मेषको भूमा महिमा यस्य तथाभूतः सन् । अस दीप्यस्व । 'अस दीप्तौ' । श्लोकद्वयेऽपि पादचतुरावृत्तिरूपं महायमकम् ॥ [illegible] ॥

अक्लिष्टचित्रमिदमत्र मनागिवोक्तं
चित्रायुतानि सुवचनानि पुनस्तथापि ।
कृत्यं विभोर्निगमनीयमनन्यभक्तै-
राराध्यतां हरिरसौ पृथिवीधरात्मा ॥ १०८ ॥

अक्लिष्टेति । अत्र अस्मिन्गिरौ । मनाक् अल्पम् । इवेति वाक्यालङ्कारे । इदम् अक्लिष्टचित्रम् अनुन्मृदितपरमाश्चर्यम् । उक्तम् । चित्राणाम् एवंविधानाम् अयुतानि । सुवचानि । तथापि । विभोः भगवतः । कृत्यं पूजालक्षणम् । निगमनीयं संपादनीयम् । अन्नकूटाद्यानयनमेव पूजोपक्रम कृत्वा निगमनीयमित्युक्तम् । अतो गिरिवर्णनेनैव कालयापन न कर्तव्यमिति भावः । अतः पृथिवीधरात्मा पर्वतरूपः । असौ अयम् । हरिराराध्यताम् । अनेन कवेः शब्दचित्रनिगमनमपि गम्यते, अत्र काव्ये मनागिव दुर्योजत्वादिक्लेशरहितं शब्दचित्रमुक्तम् । एवंविधान्यन्यानि खड्गबन्धनागबन्धादीनि चित्राणि सुवचानि । तथापि विभोः कृष्णस्य कृत्यं चरित काव्यप्रतिपाद्य निगमनीय समापनीयमिति तत्सम [illegible]ौकर्याय चित्रग्रथनमुपसह्रियते । ललितश्लोकैरिव चित्रश्लोकैः श्रोतॄणां सुखबोधासंभवादिति ॥ १०८ ॥

इति कथयति कृष्णे गोपवृद्धा निदध्युः
शरणमशरणानां शाद्वलश्यामलाङ्गम् ।
पुलकितवनमालं पुष्पकिञ्जल्कजालैः
पुरुषमचलशृङ्गे पुण्डरीकायताक्षम् ॥ १०९ ॥

इति कथयतीति । कृष्णे इति कथयति सति । गोपवृद्धाः नन्दादयः । अचलशृङ्गे गोवर्धनशिखरे । अशरणानाम् अनन्यशरणानाम् । शरणं रक्षितारम् । शाद्वलश्यामलाङ्गं शाद्वलं [illegible]णैर्हरिततलमिव

श्यामलमङ्गं यस्य तम् । पुष्पकिञ्जल्कजालैः कुसुमकेसरसमूहैः । पुलकिता संजातपुलका दन्तुरा वनमाला वैजयन्ती यस्य तम् । पुण्डरीकायताक्ष पुण्डरीकदललोचनम् । पुरुषं भगवन्तम् । निदध्युः ददृशुः । निपूर्वो ध्यायो दर्शनार्थः । एभिर्विशेषणैः पुरुषस्याचलरूपत्वमपि गम्यते । अशरणानामावासकंदमूलफलप्रदानादिना शरणम् शादवत्तया श्यामलाङ्गम्, पुष्पकिञ्जल्कजालैः पुलकितकाननपङ्क्तिम्, पुण्डरीकैरेव शोभमानं पुरुषं निदध्युरिति ॥ १०९ ॥

शतमखमणिशैलः स्यादसौ देवतात्मा
शरदि समुदितं वा तोयकालस्य तोकम् ।
चिरपरिचितपूर्वं चेतसां किं न भाग्यं
न किमिदमिति चिन्तां न व्यतीयाय नन्दः ॥

शतमखेति । नन्दः । असौ परिदृश्यमानः पुरुषः । देवतात्मा देवतारूपः । शतमखमणिशैलः स्यात् इन्द्रनीलरत्नाचलो भवेत् । अथवा शरदि समुदितं तोयकालस्य तोकम् अपत्यं स्यादित्यनुषङ्गः । वर्षाविर्भावानन्तरं तदपत्योदयौचित्यादिति भावः । 'अपत्य तोक तयोः समे' इत्यमरः । चिरपरिचितपूर्वं पूर्वं बहुकालेन परिचितम् । महता कालेन परिणतमिति यावत् । 'सुप्सुपा' इति समासः । एवंभूतं चेतसां भाग्यम् । किं न इदं परिदृश्यमानं वस्तु किं न भवति । श्यामत्वकान्तिमत्त्वानन्दकरत्वादिगुणेन बहुभिः प्रकारैरुत्प्रेक्षितुं शक्यते । तेषां मध्ये वस्तुतः किमिदं स्यादिति चिन्तां न व्यतीयाय नातिलङ्घितवान् ॥ ११० ॥

आद्यं किमेतदधिदैवतमद्भुताना-
मा[illegible]कं फलमुतैकमिदं शुभानाम् ।

एकीभवन्निधिरसौ किमभीप्सितानां-
मित्यन्वभावि सविधोपगतैः स देवः ॥ १११ ॥

आद्यमिति । स देवः । सविधोपगतैः समीप प्राप्तैः कर्तृभिः । एतत् अद्भुतानाम् आश्चर्याणाम् । आद्यं मुख्यम् । अधिदैवतं किम् । उत अथ वा । इदं शुभानां सुकृतानाम् । एकम् अद्वितीयम् । आकालिक समान-कालाद्यन्त क्षणिकं फलं किम् , सर्वेषां सुकृतानां यद्येकमेव फलं स्यात्त-दपि क्षणमात्रस्थायि तदा तत्सर्वोत्तरं भवतीति भावः । 'आकालिकडा-द्यन्तवचने' इति सूत्रेण आद्यन्तविशेषणस्य समानकालशब्दस्य आकाल आदेशः इकच्प्रत्ययश्च निपातितः । अतश्च समानकालावाद्यन्तावस्येति विग्रहे आकालिकशब्दः साधुः । ईप्सितानाम् एकीभवन् निधिः सर्वाभिल-षितसमुदायः किम् । इति अभावि अनुभूतः, इत्थ वितर्कपूर्वं दृष्ट इत्यर्थः । एतदिदशब्दयोः तत्तद्विधेयापेक्षया नपुसकत्वम् ॥ १११ ॥

पीतांशुके पृथुलबाहुभुजान्तराले
मेघाभिजन्मनि मिथः प्रतिबिम्बबुद्ध्या ।
धन्यानि गोपनयनानि तदान्वभूव-
न्कृष्णे च तत्र च कियन्ति गतागतानि ॥११२॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु यादवाभ्युदये महाकाव्ये
षष्ठः सर्गः ।

पीतांशुक इति । तदा । धन्यानि सुकृतीनि । गोपानां नयनानि । पीतांशुके पीतवर्णपरिधाने । बाहू च भुजान्तरालं च बाहुभुजान्तरालम् । पृथुलं बाहुभुजान्तराल यस्य तस्मिन् । मेघाभिजन्मनि मेघ इवाभिजाते । कृष्णे तत्र देवे च । मिथः प्रतिबिम्बबुद्धया तस्यायं प्रतिबिम्बः एतस्य स प्रतिबिम्ब इति परस्परप्रतिबिम्बत्वसंदेहवत्या बुद्धया । कियन्ति गतागतानि कतिचन गमनागमनानि अन्वभूवन् । अतिसारूप्येण विस्मयात्किंचित्काल-विपर्ययेण तौ दृष्ट्वा हृष्टानि स्थितानीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्ग-
राजाध्वरिवरसूनुना अप्पय्यदीक्षितेन विरचिते
यादवाभ्युदयव्याख्याने
षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ॥

व्रजौकसो विस्मयमन्थराक्षा
बालार्कवर्णं वसनं वसानम् ।
श्यामं युवानं शतपत्रनेत्रं
शैलोदितं देवमथोपसेदुः ॥ १ ॥

व्रजौकस इति । अथ शैलशृङ्गे देवस्य दर्शनानन्तरम् । विस्मयमन्थराक्षाः अद्भुताकारदर्शनजनितविस्मयस्तब्धलोचनाः । व्रजौकसः गोपाः । बालार्कवर्णं वसन वसानं बालार्कमिवारुणवर्णमंशुकं परिदधानम् । श्यामं युवानम् । शतपत्रनेत्रं नलिनोपमलोचनम् । शैलोदित शैलाविर्भूतम् । तं देवम् । उपसेदुः आराधनाय तत्समीपं जग्मुरित्यर्थः ॥ १ ॥

यमाहुरन्तर्बहिरप्यलक्ष्यं
योगेश्वरं योगिभिरेव दृश्यम् ।
तमद्रिशृङ्गे समुदीक्षमाणा
गोपं सतां गोपगणाः प्रणेमुः ॥ २ ॥

यमिति । अन्तर्बहिरप्यलक्ष्यं सर्वत्र व्याप्य स्थितत्वेऽप्यन्तर्हृदयादौ ततो बहिश्च लक्षयितुमशक्यम् । योगेश्वरं योगानामष्टाङ्गतया योगशास्त्रोपवर्णितानामाराध्यतया ईश्वरम्, स्वयं योगैरणिममहिमादिशालितया तेषामधिपतिमिति वा । य कृष्णम् । योगिभिरेव यो[illegible]भावात् दृश्यं द्रष्टुं

बहुपशुः पशुपालकसंतति-
र्महिभृता हि भृता न मरुत्वता ॥ ५ ॥

अनघेति । बहवः पशवो यस्याः सा । पशुपालकानां संततिः । अनघा रम्या शाद्वला शादैस्तृणैर्युक्ता काननसंपत् वनसमृद्धिर्यस्य तेन । 'नडशादाड्ड्वलच्' इति शादशब्दान्मत्वर्थीयो ड्वलच्प्रत्ययः । नदनदीह्रदनिर्झरशालिना नदः सरस्वान्, नदसहिता नद्यो नदनद्य इति शाकपार्थिवादिवत्समासः । अन्यथा सरूपत्वादेकशेषः स्यात् । ह्रदाः अगाधजलाशयाः निर्झरा गिरिजलप्रस्रवाः । तान् शलति गच्छति प्राप्नोतीति तथोक्तस्तेन । 'शल गतौ' इति धातोर्णिनिः । महिभृता पर्वतेन । हि । भृता पोषिता । न मरुत्वता नेन्द्रेण । पशुसमृद्ध्युपयोगिन्या तृणवनजलसमृद्ध्या गिरिरेव गोपान्बिभर्त्ति, नेन्द्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

यत एवमुपजीव्यतयास्माकं गिरिरेव देवतेति तदतिक्रमे प्रत्यवायः, ततस्तमेव शक्रमखाय संभृतैर्द्रव्यैः पूजयतेत्याह—

अचलमर्चत किं विबुधैश्चलैः
शुभवनं भवनं च दिवौकसाम् ।
क्षममनेन वने परिरक्षिते
न हरिणा हरिणानपि बाधितुम् ॥ ६ ॥

अचलमिति । शुभवनं मनोज्ञकाननम् । 'शुभो मञ्जुप्रशस्तयोः' इति यादवः । दिवौकसां देवानाम् । भवनं विहारस्थानभूतं च । अचलम् । अर्चत । चलैः जङ्गमैः । विबुधैः । किम्, न किंचित्साध्यमित्यर्थः । स्थिर एवोपासनीयो नास्थिर इति अचलचलपदाभ्यां स्तुतिनिन्दे व्य-

ज्येते। शक्रमखाय संभृतैर्द्रव्यैश्च गिरिरिज्यते चेत्स प्रकुप्य किंचिदकुशल कुर्यात्तत्राह—क्षममिति। अनेन गिरिणा। परिरक्षिते। वने अस्मदावासकानने। हरिणा शक्रेण। हरिणान् एणानपि, अतिफल्गूनपीति भावः। बाधितुम्। न क्षमं न शक्यम्। द्वितीयचतुर्थपादयोस्तत्तत्पादभागवृत्तियमकमिति यमकद्वयसंसृष्टिः॥ ६॥

गिरिषु विष्णुविभूतिषु युज्यते
निखिलदेवमयीषु च गोषु नः।
तदुभयाश्रितवृत्त्युपजीविनां
गुरु चिरं रुचिरं च समर्चनम्॥ ७॥

गिरिष्विति। विष्णुविभूतिषु महीधरणक्षमतया 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्' इत्यादिश्लोकोक्तरीत्या भगवत्कलारूपेषु गिरिषु। निखिलदेवमयीषु 'शृङ्गयोर्हरिधातारौ शृङ्गमध्ये स्थितः शिवः' इत्यादिस्मरणात् सकलदेवताव्याप्तशरीरासु। गोषु च। तदुभयाश्रितवृत्त्युपजीविनाम्, गावो गिरयश्च ते। तेषामुभयं तदुभयम्। तदाश्रिता तदधीना वृत्तिः घृतक्षीरकन्दमूलादिरूपा तदुपजीविनाम्। नः। चिरम्। गुरु महत्। रुचिरं मनोहरं च। समर्चनम्। युज्यते॥ ७॥

अभिमतं गिरयः कृतसत्क्रिया
ददति दर्शितदैवतभूमिकाः।
हरितरक्षुमुखैरपि विग्रहै-
रहितमाहितमानविपर्ययाः॥ ८॥

अभिमतमिति। कृतसत्क्रियाः कृताराधनाः। गिरयः। दर्शितदै-

वतभूमिकाः दर्शितदेवतामूर्तयः सन्तः । 'भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे' इति विश्वः । अभिमतम् इष्टम् । ददति आराधकाय प्रयच्छन्ति । आहितमानविपर्ययाः कृतावमानाः । त एव गिरयः । हरितरक्षुमुखैः सिंहव्याघ्रप्रमुखैः । विग्रहैः शरीरैः । अहितं विपदमपि । ददति । अतः कृते फलावश्यंभावात्, अकृते च दण्डापादनाच्च गिरिपूजनमवश्यं कर्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

पशुभिरद्रिचरैरुपकल्पिते
व्रजनये जनयेम न विप्लवम् ।
क्षितिभृदेष समीहितसिद्धये
जनमितं न मितंपचतां नयेत् ॥ ९ ॥

पशुभिरिति । अद्रिचरैः अद्रौ चरद्भिः । पशुभिः गोमहिष्यादिभिः । उपकल्पिते संपादिते । व्रजनये व्रजस्य नीतौ क्षेमे इति यावत् । विप्लवं बाधम् । न जनयेम न संपादयेम । गोधनानां क्षेमं पश्वधीनम्, पशवश्चाद्रिमुपजीवन्ति, अतोऽद्रेरवमाने पशूनां जीवनहान्या गोधनानामेव बाधः स्यात्; स मा भूदित्यर्थः । एषः क्षितिभृत् । समीहितसिद्धये इष्टलाभाय । इतं प्राप्तम् । जनम् । मितंपचतां क्षुद्रताम् । न नयेत् । उत्कर्षमेव प्रापयेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

अपि च साधु गवामभिवर्धना-
दनृतहानिजया निजयाख्यया ।
भजति गोपगणैरभिराध्यतां
वनमयं नमयन्फलसंपदा ॥ १० ॥

अपि चेति । किं च, फलसंपदा फलसमृद्ध्या । वनम्, नमयन् अवनतं कुर्वन् । अय गोवर्धनो गिरिः । साधु सम्यक् । गवाम् । अभिवर्धनाद्धेतोः । अनृतहानिजया असत्यापायप्रभवया, अन्वर्थयेति यावत् । निजया आख्यया स्वेन नाम्ना । गोपगणैः । अभिराध्यतां आराध्यताम् । भजति । गवां पोषक एव गोपानामाराध्यः । तत्पोषकत्वं च तस्य नामैव प्रथयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

हरति तापममावुपसेदुषां
महिमवान्हिमवानिव दाक्षिणः ।
वितनुते मणिरश्मिभिरप्यसौ
सुरपतेरपतेज इवास्पदम् ॥ ११ ॥

हरतीति । महिमवान् औन्नत्यायामदेवतात्मकत्वादिरूपमहिमवान् । अत एव, दाक्षिणो हिमवानिव स्थितः । असौ गिरिः । उपसेदुषां स्वात्मानमुपागतानाम् । तापं हरति । अपि चेत्यर्थः । असौ गिरिः । मणिरश्मिभिः रत्नकिरणैः । सुरपतेः । आस्पदं दिवम् । अपतेजः निरस्ततेजस्कमिव । वितनुते करोति । उद्गतैस्तैः मणिकिरणैः द्यौर्निस्तेजस्केव भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रदिशता मधुमूलफलानि नः
सतरुणा तरुणाद्भुतवीरुधा ।
उपकृतं गिरिणा तदिहार्प्यतां
रसततं सततं हविराहृतम् ॥ १२ ॥

प्रदिशतेति । नः अस्माकम् । मधु क्षौद्रमासवं वा मूलानि फलानि च । प्रदिशता । तत्र निमित्तम्, सतरुणा तरुभिः सहितेन । तरुण्यः अजरठाः अद्भुताः अन्यत्र अलभ्यत्वात् आश्चर्यभूताः वीरुधः प्रतानिन्यो लता

यस्मिंस्तेन । गिरिणा । उपकृतम् । तत् तस्मात् । रसैः मधुराम्लादिभिः ततं रसबहुलम् । आहृतं संपादितम् । हविः । इह अस्मिन्नेव गिरौ । सततम् । अर्प्यताम् । अस्मदाहृतानां हविषामुपकारकेऽस्मिन्नेव सदा समर्पणं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

समरुता मरुतापजितामुना
नदवता दवतान्तिदवीयसा ।
श्रमहृता महता कृतविश्रमा
वयमितो यमितोल्बणशाक्कराः ॥ १३ ॥

समरुतेति । समरुता मरुत्सहितेन। मरुतापजिता निर्जलप्रदेशकृतं तापं जयता । तत्र निमित्तम्, नदवता नदबहुलेन । भूम्नि मतुप् । दवो वनाग्निस्तेन तान्तिः ग्लानिः तस्या दवीयसा दूरस्थितेन, तद्रहितेनेति यावत् । महता । अमुना गिरिणा । श्रमहृताः श्रान्त्यभिभूताः । वयम् । कृतविश्रमाः कृतश्रमापनयनाः । इतः इहैव गिरौ । यमिताः दमिताः उल्बणाः उद्धताः शाक्कराः पुंगवा यैस्तथाभूताश्च । 'शाक्करो वृषभे च्छन्दोविशेषे शाक्करं मतम्' इति विश्वः । पुंगवदमनादिकमप्यस्माभिरिममेव गिरिमुपजीव्य स्थितैः क्रियत इत्यर्थः । अतः सर्वप्रकारेणाप्ययमुपजीव्य इति भावः । एतदाश्रयणात्सुखेनास्माकं सकलफलसिद्धिरित्येतद्यजनमेव युक्तमिति फलितोऽर्थः । अत्र चतुर्ष्वपि पादेषु तत्तत्पादभागावृत्तियमकमिति यमकचतुष्टयसंसृष्टिः ॥ १३ ॥

बहुमतो मनुजा दधते धृतिं
बहुमतोऽयमनन्यधृतिः सताम् ।

गिरिशतोन्नतिमानधिको ह्यसौ
गिरिशतोषकृतोऽपि महीभृतः ॥ १४ ॥

बहुमिति। मनुजाः मनुष्याः। अतः अस्मात्पर्वताद्धेतोः। बहु अधिकाम्। 'वोतो गुणवचनात्' इति विकल्पनान्ङीषभावः। धृतिं सौख्यम्। दधते। 'धृतिः सौख्येऽपि धारणे' इति यादवः। एतदाश्रयात्सुखेन वसन्तीत्यर्थः। अनन्यधृतिः न विद्यतेऽन्य आश्रयत्वेन यस्याः सा अनन्या अनितरसाधारणी धृतिर्धैर्यं यस्य स तथोक्तः। अयं गिरिः। सताम्। बहुमतः पूजितः। पूजार्थत्वाद्वर्तमाने क्त इति तद्योगात्षष्ठी। हि यस्मात्। गिरीणां शतस्य या उन्नतिस्तद्वान्। असौ। गिरिशतोषकृतः पार्वतीप्रदानेन शंभोः संतोषकृतः। महीभृतः हिमालयादपि। आधिकः। अतः सतां पूज्य इति। अतोऽपि हेतोरयमस्माभिः पूजनीय इति भावः। अत्र पूर्वोत्तरार्धयोः पादद्वयादियमकमिति यमकद्वयसंसृष्टिः ॥ १४ ॥

सनगरा नगराजिमतामुना
कुहरिणा हरिणा समसंपदा।
सततमाततमानमहीयसी
वसुमती सुमतीश्वर धार्यते ॥ १५ ॥

सनगरेति। हे सुमतीश्वर धीमतां श्रेष्ठेति स्वपितुः संबोधनम्। तस्यैव प्राधान्येन श्रावणीयतयोपक्रमात्। आततेन विस्तृतेन मानेन परिमाणेन महीयसी महत्तरा। सनगरा नगरैरुज्जयिन्यादिभिः सहिता। वसुमती भूमिः। नगराजिमता वृक्षपङ्क्तिमता। कुहरिणा गह्वरवता। हरिणा इन्द्रेण। समसंपदा तुल्यरत्नाद्यैश्वर्येण। अथवा विष्णुना तुल्यभूधरणक्षमबलसंपदा। अमुना गिरिणा। सततं धार्यते। यमकचतुष्टयसंसृष्टिः ॥ १५ ॥

सुरसगन्धविभूतिनिधे हितं
परिगृहाण निजे पशुपालने ।
सुरसगन्धविभूति निधेहि तं
हरिमवेत्य गिरिं हविरुत्तमम् ॥ १६ ॥

सुरेति । हे सुरसगन्धविभूतिनिधे समानो गन्धो बान्धवो यस्याः सा सगन्धा । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धिगर्वयोः' इति विश्वः । 'पिण्डगन्धलोहित' इत्यादिवक्तव्यात्समानस्य सभावः। सुराणां सगन्धाया विभूतेरैश्वर्यस्य निधे । सुराणामेतद्विभूतेश्च समानबन्धुत्वेन सुराणां विभूतिरेवाध्यवसिता । सुराणां तदीयत्वसंबन्धात् एतद्विभूतेः सादृश्यसंबन्धात् । तथा च सुरविभूतिनिधानभूतेत्यर्थः । निजे आत्मीये । पशुपालने । हितं परिगृहाण । किं हितं तत्राह—सुरसगन्धविभूति शोभनानां रसानां गन्धानां च समृद्धिर्यस्य तत् । उत्तमं हविः कर्म । गिरिम् । तं प्रसिद्धम् । हरिम् । अवेत्य विचिन्त्य । निधेहि तस्मै समर्पयेत्यर्थः। इदं प्रथमतृतीयपादयोरैकरूप्यात्संदंशनामकं पूर्णयमकम् । यत्पादेऽर्धके वा भवति तत्पूर्णयमकम् । ततोऽन्यत्खण्डयमकम् ॥ १६ ॥

विशुद्धतोयौघपरीतपार्श्वे
शुद्धाशयाः श्वेत इवान्तरीपे ।
निराशिषो नित्यमिहाश्रयन्ते
नैःश्रेयसं तात निवृत्तिधर्मम् ॥ १७ ॥

विशुद्धेति । हे तात । विशुद्धतोयौघपरीतपार्श्वे निर्मलैर्जलप्रवाहैः परिवृतपार्श्वे । इह पर्वते । श्वेते अन्तरीपे इव । श्वेतद्वीपे इव । 'द्वीपोऽ-

स्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम्' इत्यमरः। श्वेतद्वीपो नाम क्षीरोद-मध्यवर्ती द्वीपविशेषः 'शाकद्वीपं समाश्रित्य क्षीरोदः सागरः स्थितः। श्वेतद्वीपश्च तन्मध्ये नारायणपरायणाः' इत्यादिना पुराणेषु प्रसिद्धः। तत्र विशुद्धतोयेति विशेषणम्, क्षीरोदस्य क्षीररूपोदकाभिप्रायेण व्याख्येयम्। अन्यत्समानम्। शुद्धाशयाः शुद्धान्तःकरणाः। निराशिषः वीतस्पृहाः। 'आशीरुरगदंष्ट्रायां शुभवाक्याभिलाषयोः' इति यादवः। नैःश्रेयसं मोक्षान्वयिनम्। निःश्रेयसशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यण्प्रत्ययः। निवृत्तिधर्मं संसारविरोधिनं निवृत्तिरूपं धर्मम्। आश्रयन्ते नित्यं सेवन्ते इत्यर्थः॥

इह वासमही समहीनगुणे
स्थिरकुञ्जगृहे जगृहे विबुधैः।
अयमानमतां न मतां न तनुं
क्षितिभृद्भजते भज तेन धृतिम्॥ १८॥

इहेति। विबुधैः देवैः। समहीनगुणे समन्तात् अहीनगुणे उत्कृष्टगुणे। स्थिरकुञ्जगृहे स्थिरा दृढाः कुञ्जगृहाः लतागृहाः यस्मिंस्तस्मिन्। इह पर्वते। वासमही निवासभूमिः। जगृहे। अयं क्षितिभृत्। आनमतां नित्यं प्रह्वीभवताम्। मतां इष्टाम्। तनुम्। न न भजते भजत एव, नमतां तत्तदभिमतरूपपरिग्रहेण प्रसीदत्येवेत्यर्थः। स्थावरत्वेन शैलस्य देवतारूपपरिग्रहासंभावनानिषेधाय नञ्द्वयम्। 'संभाव्यनिषेधनिवर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः। तेन फलावश्यंभावेन हेतुना। धृतिं गिरिपूजने मनस्तुष्टिम्। भज। 'तृप्तिधृतितुष्टयः' इति यादवः। **तोटकवृत्तमिदम्**॥ १८॥

तटभूमिरसौ जयति त्रिदिवं
पवनागततापवनागतता।

इह देवगणैरनिशाध्युषिता
युतकोकनदायुतकोकनदा ॥ १९ ॥

तटभूमिरिति । इह पर्वते । पवनागततापवनागतता पवनेन वायुना अगततापस्य अप्राप्ततापस्य वायुसंचाराच्छीतलस्य वनस्य अगैः वृक्षैः तता व्याप्ता । युतकोकनदा संयुक्तरक्तोत्पला । अयुतकोकनदा अयुतकोकाः अनेकसहस्रचक्रवाकाः नदाः सरस्वन्तो यस्यां सा । देवगणैः । अनिशम् अध्युषिता । असौ । तटभूमिः । त्रिदिवम् । जयति । ततोऽप्यतिरिच्यत इत्यर्थः । पादार्धावृत्तिरूपयमकद्वयसंसृष्टिः ॥ १९ ॥

प्रकृष्टवंशोदयमाननीयः
प्रभूततोयप्रथितानुरूप्याः ।
प्रवालमुक्तामणिचित्रिताङ्गीः
पत्नीरयं प्रापयते पयोधिम् ॥ २० ॥

प्रकृष्टेति । प्रकृष्टानां महापरिमाणानां वंशानां वेणूनां उदयेन माननीयः पूजनीयः सुन्दरः । अयं गिरिः । पयोधिं समुद्रम् । प्रभूततोयेन प्रथितानुरूप्याः प्रसिद्धसमुद्रानुरूप्याः । प्रवालमुक्तामणिचित्रिताङ्गीः । पत्नीः नदीः । प्रापयते गमयति । गत्यर्थत्वाद्विकर्मकता । यथा महाकुलीनः पुरुषो योग्याय वराय तदनुरूपां कन्यामलंकृत्य दत्त्वा तद्गृहं प्रस्थापयति तद्वदिति ध्वन्यमानोऽर्थः । नदीष्वपि विद्रुममौक्तिकोत्पत्तिः कविसमयसिद्धा । अत एव प्रतिप्रयाणसर्गेऽपि गङ्गावर्णने दृश्यते 'सरित्सहस्रैरभिगम्यमाना शिलोच्चयैरन्तरिता दधाति । प्रवालमुक्ताप्रभृतेः प्रसूतिः पत्नी पयोधेरियमानुरूप्यम्' इति ॥ २० ॥

नन्द नीतिधन सर्वनन्दनी
तत्त्वयातमतिभूष तत्त्वया ।
साधुना क्षितिभृतो रसाधुना
सेव्यतामिह गतेन सेव्यताम् ॥ २१ ॥

नन्देति । नन्द, नीतिधन, तत्त्वयातमतिभूष, इति च संबोधनानि । नीतिः धनं यस्येति स तथोक्तः । तत्त्वं अबाधितमर्थं याता विषयीकृतवती मतिः भूषा अलंक्रिया यस्येति तथोक्तः । तत् तस्मात् प्राग्वर्णिताद्गिरेर्गौरवाद्धेतोः । साधुना सज्जनेन । अत एव, इह भुवि । सेव्यतां गतेन त्वया । सर्वनन्दनी सर्वेषामानन्दकरणी । करणार्थे ल्युट् । टित्त्वान्ङीप् । क्षितिभृतः पर्वतस्य । रसा भूमिः । अधुना इदानीम् । सेव्यताम् । कर्मणि लोट् । पादाद्यन्तभागावृत्तिरूपयमकानां संसृष्टिः । **रथोद्धता** वृत्तम् ॥

नम्यतेह नियता विभूतये
भूतयेश्वरतया विराजते ।
राजतेदृशतटीमहीयसे
हीयसे न यदि नाम नम्यते ॥ २२ ॥

नम्यतेति । इह पर्वते । भूतया सत्यया यथार्थया । 'भूतं न्याय्ये समे प्राप्ते यथार्थातीतयोरपि' इति रत्नमाला । ईश्वरतया फलप्रदानसामर्थ्येन । विभूतये संपदे । नम्यता नमस्कार्यता । नियता फलाव्यभिचारिणी । विराजते । अस्य गिरेरैश्वर्यं सत्यमिति तत्पूजायाः फलव्यभिचारः कदापि न भवतीत्यर्थः । अथ वा, राजतेदृशतटीमहीयसे राजतीभिः रजतमयीभिः ईदृशीभिः परिदृश्यमानरूपाभिः तटीभिः महीयसे महत्तराय ।

अस्मै गिरये इति शेषः । यदि नाम नम्यते यदि त्वया नमस्क्रियते । न हीयसे तावता तव हानिर्नास्तीत्यर्थः । नामेति क्रोधवचनत्वं सूच्यते । 'नाम प्रकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने' इत्यमरः । यदि तव फलसंदेहस्तदापि 'यदि न स्यात्ततः किं स्यात्' इति न्यायेन तत्पूजनं युक्तमिति भावः । अत्र पादान्त्यभागानां पादान्तरादिषु यमकं शृङ्खलायमकं नाम॥

अयोगनिद्रस्य हरेरिदानीं
मान्ये पदे मानसतः प्रवृत्ताः ।
त्वदाशयस्वच्छसरित्प्रवाहे
हंसैः समं वासमिहाश्रयेम ॥ २३ ॥

अयोगनिद्रस्येति । इदानीं शरत्समये । अयोगनिद्रस्य हरेः । मान्ये पूज्ये । पदे चरणे । मानसतः प्रवृत्ताः मानसेन प्रवृत्ताः तद्भक्ताः वयम् । त्वदाशयस्वच्छसरित्प्रवाहे त्वदन्तःकरणवत्स्वच्छाः सरित्प्रवाहाः यस्मिंस्तस्मिन् । इह पर्वते । हंसैः समं यथा तथा । वासम् । आश्रयेम । अङ्गीकुर्याम । यथा मानसात्सरसो हरेः पदे गगने प्रवृत्ता हंसाः स्वच्छसरिल्लोभादिहागत्य वसन्ति, तथा वयमपि वसेमेत्यर्थः । ततश्चायमस्माकं साक्षान्निवासतयाप्युपजीव्यो भवतीत्यस्य पूजनमावश्यकमिति भावः ॥ २३ ॥

निशाकरस्य स्फटिकेष्विहाधिकं
सुजातरूपा श्रयतो विभा सिता ।
रविप्रभा च स्पृशतीव सांध्यतां
सुजातरूपाश्रयतो विभासिता ॥ २४ ॥

निशाकरस्येति । इह पर्वते । श्रयतः चन्द्रमण्डलपर्यन्तमुन्नतमिमं

पर्वत सामीप्यादाश्रयतः निशाकरस्य । सुजातरूपा मनोज्ञरूपा । विभा । स्फटिकेषु अधिकं सिता स्फटिकतटसंपर्के तत्प्रभामिश्रणादत्यन्तं शुभ्रायते । किं च, रविप्रभा । सुजातरूपाश्रयतः उत्तमसुवर्णाश्रयणात् । 'चामीकरं जातरूपम्' इत्यमरः । विभासिता दीप्ता सती । सांध्यतां स्पृशतीव संध्यायामिवारज्यते इत्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरैकरूप्यात् संदष्टकं नाम यमकम् । **वंशस्थ**वृत्तम् ॥ २४ ॥

न दन्तिनोऽस्मिन्मुदिता नदन्ति नो
वनस्थलीलास्त्विह देवनस्थली ।
व्रजाधिपाघोन्नतितीव्रजाधिपा
प्रभातताम्राश्मगणप्रभातता ॥ २५ ॥

नेति । अस्मिन् पर्वते । दन्तिनः गजाः । मुदिताः सन्तः । न नो नदन्ति नदन्त्येव । हे व्रजाधिप गोकुलप्रभो । इह पर्वते । अघोन्नतितीव्रजाधिपा अघोन्नतिः पापोन्नतिरेव तीव्रं भृशोष्णम् । 'तीव्रः कटुभृशोष्णेषु' इति रत्नमाला । ततो जातं आधिं मानसतापं पिबति हरतीति तथोक्ता पिबतेः 'आतोऽनुपसर्गे कः । प्रभातताम्राश्मगणप्रभातता प्रभातताम्राभिः उद्यदरुणकिरणाञ्चितवेलारुणाभिः अश्मगणप्रभाभिः मणिगणद्युतिभिः तता व्याप्ता । देवनस्थली प्रस्थादिरूपा विहारभूमिः । वनस्थलीला अस्तु वनस्थानामस्माकं लीलाकर्त्री भवतु । वनस्था वयमत्रैव विहरेमेत्यर्थः । लीलाशब्दात्तत्करोतिण्यन्तात्पचाद्यचि णिलोपे च लीलाशब्दस्तत्कर्तृविषये साधुः । सर्वेषु पादेष्वाद्यन्तभागावृत्तियमकानां संसृष्टिः ॥ २५ ॥

महीयसी गोपगणाश्रिता मही
वनैरुपेता फलपुष्पभावनैः ।

रसौघरम्यैरपि निर्झरैरसौ

चकास्त्यमुष्मिन्यवसैश्च मेचका ॥ २६ ॥

महीयसीति । अमुष्मिन् पर्वते । महीयसी महत्तरा । गोपगणैः आश्रिता उपजीविता । तत्र निमित्तम्—फलानां पुष्पाणां च भावनैः उत्पादकैः । वनैः । उपेता । रसौघेन जलवेगेन रम्यैः । 'ओघो बृन्देऽम्भसां रये' इत्यमरः । निर्झरैः प्रस्रवणाम्भःप्रवाहैरपि, उपेतेत्यनुषङ्गः । यवसैः तृणैः । मेचका श्यामला च । असौ मही । चकास्ति शोभते । पूर्वश्लोकद्वयमकसंसृष्टिः ॥ २६ ॥

सदोन्नताय प्रणमत्यमुष्मै

सतां कनिष्ठा प्रथमाङ्कनिष्ठा ।

निशामयास्मिन्सरितश्च रत्न-

प्रभासमानाः प्रतिभासमानाः ॥ २७ ॥

सदेति । सताम् अभिज्ञानाम् । कनिष्ठा कनिष्ठिकाङ्गुलिः । प्रथमाङ्कनिष्ठा उन्नतवस्तुपरिगणनप्रसङ्गे प्रथमसंख्याने स्थिता सती । उन्नताय । अमुष्मै पर्वताय । सदा प्रणमति, अभिज्ञाः उन्नतवस्तुपरिगणनप्रसक्तौ कनिष्ठिकाङ्गुल्यवनमनेन प्रथमममुमेव सर्वोत्कृष्टं सदा परिगणयन्तीत्यर्थः । 'अङ्को नाटकविच्छेदे संख्यायां युधि भूषणे । समीपे रूपके स्थाने मन्तावुत्सङ्गचिह्नयोः' इति रत्नमाला । किं च, अस्मिन् पर्वते । प्रतिभासमानाः भ्राजमानाः सरितः । रत्नप्रभासमानाः । नैर्मल्येन रत्नकिरणतुल्याः । निशामय इदं पश्य ॥ २७ ॥

इह वंशलताविलग्नवालाः
प्रियवाला नतकंधराश्चमर्यः ।
शबरीकबरीनिरीक्षणेन
त्रपमाणा इव निश्चला भवन्ति ॥ २८ ॥

इहेति । इह गिरौ । वंशलतासु वंशशाखासु । 'शाखावल्लीप्रियङ्गुषु । लता कस्तूरिकायां च' इति विश्वः । विलग्नवालाः सक्तलाङ्गूलाः । प्रियवालाः प्रेमास्पदीभूतलाङ्गूलाः । अत एव नतकंधराः वालमोचनाय तिर्यग्विवलितकन्धराः । चमर्यः । शबरीणां किरातीनां कबर्याः केशबन्धविशेषस्य निरीक्षणेन । 'तद्बन्धविशेषाः स्युर्वेणीधम्मिल्लकुन्तलकबर्यः' इति हलायुधः । त्रपमाणा इव लज्जाकुला इव । निश्चलाः भवन्ति । **औपच्छन्दसिकं** वृत्तम् ॥ २८ ॥

हरिनीलरुचा लसत्तमिस्रो
दिवसेऽपि स्फुरदोषधिप्रदीपः ।
निशि चैष तपोधनाङ्गदीप्त्या
दिनमोहादविभक्तकोकयुग्मः ॥ २९ ॥

हरिनीलेति । एष गिरिः । हरिनीलरुचा इन्द्रनीलप्रभया । लसत्तमिस्रः लसदन्धकारः सन् । दिवसेऽपि स्फुरदोषधिप्रदीपः, इन्द्रनीलप्रभान्धकारितप्रदेशेषु दिवापि रात्रिवदोषधिलता दीपवत्स्फुरन्तीत्यर्थः । किं च, निशि रात्रावपि तपोधनाङ्गदीप्त्या तपस्विनां देहशोभया । दिनमोहात् दिवसभ्रान्त्या । अविभक्तकोकयुग्मः संगतचक्रवाकमिथुनः, अस्तीत्यर्थः ।

एवं दिवा रात्रिधर्मप्रवर्तनात्, रात्रौ दिवसधर्मप्रवर्तनाच्चायमत्याश्चर्यमहिमशालीति भावः ॥ २९ ॥

व्रजवैरवतीषु वल्लवानां
वृष सेनासु सदानवासु देवः ।
अचलाकृतिराशु नैष गोप्ता
वृषसेनासु सदा न वासुदेवः ॥ ३० ॥

व्रजेति । वल्लवानां वृष गोपश्रेष्ठ । 'वृषो धर्मोक्षपुंभेदरेतःशक्राखुवाजिषु । राशौ शृङ्ग्यां बले ना स्यान्मूषकश्रेष्ठयोस्त्रिषु' इति रत्नमाला । वृषसेनासु वृष्णा इन्द्रेण सेनासु सनाथासु । 'इनः सूर्ये प्रभावपि' इत्यमरः । सेनासु । सदानवासु असुरैः सहितासु । व्रजवैरवतीषु गोकुलद्वेषवतीषु सतीषु । अचलाकृतिः पर्वतमूर्तिः । एष देवः वासुदेवः । सदा आशु । न न गोप्ता गोप्तैव । इन्द्रो गिरिपूजया प्रकुपितो दानवैः संधाव तैरपि सह स्वसेनां वल्लवेषु प्रहिणोतु । यदा यदा प्रहिणोति, तदा सर्वदाप्यस्माकमयमेव पर्वतरूपधारी भगवान्रक्षक इति ततो न भेतव्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥

मधुना सविभव सन्तं
मदनधनं यं वदन्ति शुभदिवसं तम् ।
नियतमिहैव वसन्तं
निष्कामधियोऽपि निर्विशन्ति वसन्तम् ॥ ३१ ॥

मधुनेति । हे सविभव ऐश्वर्यशालिन् । मधुना सन्तं पुष्पसमयत्वात्पुष्परसेन प्रशस्तम् । यम् । मदनधनं अनङ्गसर्वस्वम् । वदन्ति । तम्

अनुष्णाशीतत्वात् शुभाः हृद्याः दिवसाः अस्येति शुभदिवसम् । नियतं सदा । इहैव वसन्तम्, सर्वकालवासोऽत्रैवेत्येवकारार्थः । वसन्तं वसन्तसमयम् । निष्कामधियोऽपि । निर्विशन्ति उपभुञ्जते । ततश्च विभवशालिना त्वया अत्रैव स्थित्वोपभोक्तव्यमिति भावः । पादचतुष्टयान्तयमकम् । मात्रावृत्तेष्वार्यागीतिरियम् ॥ ३१ ॥

काननं दधदसौ सदोन्नम-
त्काञ्चनारककुभं सदृक्षकः ।
मन्दरस्य महता स्ववर्ष्मणा
कां च नार ककुभं सदृक्षकः ॥ ३२ ॥

काननमिति । सदा उन्नमन्तः संवर्धमानाः काञ्चनाराः कोविदाराः ककुभाः अर्जुनाश्च वृक्षविशेषाः यस्मिंस्तत् । काननम् । दधत् । सन्ति विद्यमानानि ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्मिन्निति सदृक्षकः नक्षत्रपथपर्यन्तमुन्नतः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अत एव, मन्दरस्य सदृक्षकः । असौ गिरिः । महता । स्ववर्ष्मणा स्वशरीरेण । 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । कां च ककुभं कां वा दिशम् । न आर न प्राप । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम् । स्वभोगेन सर्वामपि दिशं व्याप्तवानिति भावः ॥ ३२ ॥

अनेहसा हानिरुपैति नेह सा
न कंदरस्थस्य दिशत्यकं दरः ।
अपास्य तां भीतिमसावुपास्यतां
सदा नवा भूमिरियं सदानवा ॥ ३३ ॥

अनेहसेति । अनेहसा कालेन । हानिः उपैति, यत्र क्वचन स्थितानां

कालक्रमेणावश्यं हानिरायाति । इह सा न, इह स्थितानां कदापि हानिर्न भवति नित्यं संपदेव वर्तत इत्यर्थः। कंदरस्थस्य एतद्दरीस्थस्य । दरः भयम् । अकं दुःखम् । न दिशति न प्रयच्छति । 'अकं पापे च दुःखे च' इति विश्वः । भयाभावात्तत्कृतं दुःखमपि नास्तीत्यर्थः । तां भीतिम् । अपास्य । असौ गिरिः । उपास्यताम् । इन्द्रोपहारस्यान्यत्र दाने स यत्किंचित्कुर्यात्तत्राह—सदा नवा सर्वदा रमणीया । इयं भूमिः पर्वतभूमिः । सदानवा असुरसहिता । तथा च यदीन्द्रः किंचित्कुर्यात्तदा अत्रत्या दानवा एव तद्विरोधिनस्तस्य शिक्षां करिष्यन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

समिन्धतेऽस्मिन्नजहत्समाधिकाः
समाधिकातीतधियः स्थिराशया ।
स्थिराशयाश्च व्रतिनः सदारसाः
सदारसाध्येषु तपःस्ववस्थिताः ॥ ३४ ॥

समिन्धत इति । अस्मिन् गिरौ । स्थिराशया स्थिरपुरुषार्थमोक्षलिप्सया । अजहत्समाधिकाः अजहत् अत्यजन् समाधिः ध्यानं येषां ते तथोक्ताः, सदा समाधिस्था इति यावत् । सममधिकं चातीता धीः येषामिति समाधिकातीतधियः, समाभ्यधिकरहितबुद्धय इत्यर्थः । ते समिन्धते दीप्यन्ते । किंच, सदा रसो विषयाभिलाषो येषां ते सदारसाः । स्थिराशयाः दृढभावाः। व्रतिनः नियमवन्तश्च । सदारसाध्येषु दारसहितैः कर्तव्येषु अग्निहोत्रादिषु । तपःसु चान्द्रायणादिषु । अवस्थिताः प्रवृद्धाः ॥

वसत्यमुष्मिन्वनदेवताद्भुता
विभाति भास्वत्तिलकालिकानना ।

विचित्ररत्ना महती च मेखला
विभाति भास्वत्तिलकालिकानना ॥ ३५ ॥

वसतीति । अमुष्मिन् गिरौ । अद्भुता आश्चर्यभूता । विभातिभास्वत्तिलकालिकानना विभया प्रभया अतिभास्वान् भास्वन्तमतिक्रान्तः तिलको रत्ननिर्मितो यस्मिंस्तादृशं अलिकं ललाटं यस्य तत् आननं यस्या इति बहुव्रीहिद्वयगर्भबहुव्रीहिः । तथाभूता, वनदेवता वसति। किंच, विचित्ररत्ना । महती। भास्वत्तिलकालिकानना भास्वती भ्राजमाना तिलकानां क्षुरकवृक्षाणां आलिः पङ्क्तिः यस्मिन् तत् काननं यस्याः सा । मेखला तटभूमिः विभाति ॥ ३५ ॥

तपस्विनामात्मविदां निवासैः
समानभूमावसमानभूमा ।
इहाटवी काञ्चनकर्णिकार-
परागताम्राप्यपरागताम्रा ॥ ३६ ॥

तपस्विनामिति । तप एषामस्तीति तपस्विनः । 'तपःसहस्राभ्य। विनीनीः' इति विनिप्रत्ययः। तेषाम्, आत्मविदां ब्रह्मज्ञानां व्यासादीनाम् । निवासैः आश्रमैः । समानभूमौ तुल्यधरणितले तद्वत्पवित्रे । इह गिरौ । समानभूमा अनुपममहिमा । काञ्चनकर्णिकारपरागताम्रा काञ्चनाः चम्पकाः । 'काञ्चनः कर्णिकारे स्याच्चम्पके नागकेसरे' इति विश्वः । कर्णिकारा वृक्षोत्पलाख्या वृक्षाः तेषां परागैः ताम्रापि । अपरागताम्रा अपरागताः अनपगताः आम्राः चूतवृक्षाः यस्यां सा तथोक्ता । परागताम्रा अपरागताम्रा इति श्लेषमूलविरोधाभासद्योतकोऽपिशब्दः । अटवी वर्तते ॥ ३६ ॥

सरःसु जातैर्नलिनैः सुजातै-
रपां तरङ्गैश्च सुधान्तरङ्गैः ।
इहासमेऽतिव्रततौ समेति
मरुत्तुषारः श्रमरुत्तुषारः ॥ ३७ ॥

सरःस्विति । सरःसु कासारेषु । जातैः । सुजातैः उत्तमैः । नलिनैः । सुधायाः अमृतस्य अन्तरङ्गैः आप्तैः तत्तुल्यरसैः । अपां तरङ्गैः जलोर्मिभिश्च । असमे सर्वातिशायिनि । अतिव्रततौ अत्यन्तं व्रततयो वल्ल्यो यस्मिन् । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । तस्मिन्निह पर्वते । श्रमरुत्तुषारः श्रमरुधः श्रान्तिरोधिनः तुषाराः शीकरा यस्मिन् । तुषारः शीतलः । मरुत् । समेति आयाति । 'तुषारो हिमभेदेऽपि शीकरे शिशिरेऽपि च' इति विश्वः ॥ ३७ ॥

यमभिप्लुतमम्बुधरैरभितः
सरसा सरसास रसा सरसा ।
स्थिरधर्म तया गिरिराद्रियते
स मया समयासम या समया ॥ ३८ ॥

यमिति । हे स्थिरधर्म दृढव्रत । अम्बुधरैः मेघैः । अभिप्लुतं अभितः सिक्तम् । यं गोवर्धनम् । अभितः सर्वतः । 'अभितः परितः' इत्यादिना द्वितीया । रसा भूमिः । सरसा सरसा सर्वैः सरोभिः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । सरसा जलसहिता । आस बभूव । आसेति बभूवार्थे तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति शाकटायनः । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' इति धातोर्दीप्त्यर्थकं वा । सरसेति जातावेकवचनम् । अन्यत्सरसेति पदं रसेन वीर्येण

तृणाद्युत्पादनशक्त्या सहितेति भूमिविशेषणं वा द्रष्टव्यम्। स्वतः सारक्षेत्र-भूता यस्य पर्यन्तभूमिः मेघाभिवृष्टशिखरजलप्रवाहपतनात्तत्र तत्र निष्पन्नैः सरोभिर्जलभूयिष्ठा बभूवेत्यर्थः। स गिरिः। तया रसया हेतुना। मया आद्रियते, तृणजलसमृद्धा भूमिर्गोधनानामपेक्षितेति तदर्थं मयाद्रियत इत्यर्थः। हे समयासम समयेषु शास्त्रेष्वाचारेषु वा अनुपम। या रसा। समया अस्माकं निकटे स्थिता आद्रियत इति पूर्वेण संबन्धः। निकटे तादृशी भूमिरत्यन्तमुपयोगिनीति भावः। 'समयानिकषाशब्दौ समीपे त्वव्यये मतौ' 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः। शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे' इति च विश्वः॥ ३८॥

प्रणम तमिममचलममर-
महितमहितमहितमहित।
भजनमलघु विफलमिह न
सदयसदय सदय सदय॥ ३९॥

प्रणमेति। अमरमहितम् अमरैः पूजितम्। भूते क्त इति तृतीयासमासः। तमिमं पूर्वोक्तगुणविशिष्टं संनिहितम्। अचलम्। प्रणम प्रकर्षेण नमस्कुरु। अहितमहितमहितेति संबोधनम्। तमयति ग्लपयतीति तमः। 'तमु ग्लानौ' इति धातोर्ण्यन्तात्पचाद्यच्। 'णेरनिटि' इति णिलोपः। अहेः वृत्रासुरस्य तमः इन्द्रः। स एव हितमः अतिहीनः, इत्युपदेशः। 'हि गतौ' इति धातोर्विचि हिशब्दो हीनवाची। 'संज्ञापूर्वको विधिः इति गुणाभावः। ततस्तमप्प्रत्ययः। तस्य हित हीनपक्षपातिन्निति इन्द्रे नन्दस्यादरं त्याजयितुमित्थं संबोधनम्। इह पर्वते विषये। अलघु महत्। भजनं विफलं न सफलमेवेत्यर्थः। सदयसदय, सदय, सद-

येति त्रीणि संबोधनानि द्वितीयवाक्यान्वयीनि । अयसतः अप्रयतमानस्य अयः यत्नं विना स्वत एव संपद्यमानः शुभावहो विधिः । सन् विद्यमानः अयसदयः यस्येति तथोक्तः, अयत्नलब्धभाग्यशालिन्निति प्रथमसंबोधनार्थः । सतां सत्पुरुषाणाम् अय अभिगन्तः । अयतेः पचाद्यच् । वृद्धसेवापरेति द्वितीयसंबोधनार्थः । दयासहितेति तृतीयसंबोधनार्थः । अत्र यमकस्य ह्रस्वातिस्वररूपचित्रालंकारस्य च संसृष्टिः । 'स्वरवर्णस्थानबन्धगतीनां नियमस्तथा । प्रहेलिका च्युतं गूढमेतच्चित्रं निगद्यते' इत्यष्टविधश्चित्रालंकार उक्तः ॥ ३९ ॥

रत्नोपसंघटितशृङ्गफणासहस्रः
स्फारोदितस्फटिकरश्मिविशुद्धकायः ।
नित्यं वहन्निजबलेन महीमहीनः
पुष्यत्यसौ मधुरिपोरपि भोगयोगम् ॥ ४० ॥

रत्नेति । शृङ्गाणि फणा इव शृङ्गाण्येव फणा इति वा । रत्नैः उपसंघटितं संसृष्टं शृङ्गफणानां सहस्रं यस्य तथोक्तः । सहस्रशब्दोऽत्र बाहुल्यपरः । स्फारैःभूरिभिः उदितैः स्फटिकरश्मिभिः विशुद्धकायः शुभ्रदेहः । निजबलेन महीं नित्यं वहन् । हीनो न भवतीत्यहीनः । असौ गिरिः । मधुरिपोरपि भोगयोगं स्वयं भूभारहरणेन तस्य नैश्चिन्त्यापादनादुपभोगान्वयम् । पुष्यति संपादयति । इतोऽर्थान्तरमपि प्रतीयते । रत्नोपसंघटितशृङ्गं रत्नोपनिबद्धाग्रं फणानां सहस्रं सहस्रसंख्या यस्य । स्फारोदितस्फटिकरश्मिरिव विशुद्धकायः । निजबलेन महीं वहन् । अहीनां इनः प्रभुः शेषः मधुरिपोरपि । भोगेन स्वकायेन शयनीयरूपेण योगं पुष्यतीति । ततश्च शब्दशक्त्या प्रतीयमानेनाप्रस्तुतार्थेन प्रस्तुतार्थस्य उपमानोपमेयभावकल्पनाच्छब्दशक्तिमूलोऽलंकारध्वनिः ॥ ४० ॥

मरुद्गणसमाश्रितो मघवरत्ननीलद्युति-
र्विभाति वनमालया विततनित्यतुङ्गाकृतिः ।
कनत्यभिगतः श्रिया कनकरश्मिपीताम्बरः
करोति विधृतिं भुवः कथमसौ न विश्वंभरः ॥

मरुद्गणेति । मरुद्गणैः देवगणैः । समाश्रितः, विहारभूमित्वात् । मघवरत्ननीलद्युतिः इन्द्रनीलरुचिभिः श्यामरुचिः । विततनित्यतुङ्गाकृतिः वितता विस्तृता नित्यतुङ्गा सदोन्नता आकृतिर्यस्येति तथोक्तः । तुङ्गानां हि तुङ्गत्वं तदपेक्षया तुङ्गान्तरप्राप्त्यवधिकम्, इह तु एतदपेक्षया तुङ्गस्य कदाप्यभावान्नित्यतुङ्गेति भावः । असौ गिरिः । असावित्येतस्य प्रधानवाक्यस्थितस्य सर्वेष्वङ्गवाक्येषु संबन्धः । वनमालया काननपङ्क्त्या । विभाति । किंच, कनकरश्मिभिः स्वर्णरुचिभिः पीताम्बरः ग्रस्ताकाशः । अत एव, श्रिया शोभया । अभिगतः । कनति दिप्यते । किंच, भुवः भूमेः । विधृतिं धारणं करोति । असौ इत्थंभूतो गिरिः । कथं न विश्वंभरः, विश्वंभरो विष्णुरेवेत्यर्थः । विष्णुरपि देवगणैः समाश्रितः, इन्द्रनील इव श्यामलद्युतिः, विततशाश्वततुङ्गाकृतिः, वनमाला वैजयन्त्या विभाति । कनकरश्मिभिरिव पीतवर्णेनांशुकेन युक्तः, श्रिया कमलया अभिगतः कनति । भुवश्च, नायिकाया विधृतिं सुखं करोति । 'धृतिः सौख्येऽपि धारणे' इति यादवः । अत्र मरुद्गणसमाश्रितत्वादिसाधनेन पर्वतस्य विष्णुरूपत्वं साधितमिति **श्लेषसंकीर्णोऽनुमानालङ्कारः** ॥ ४१ ॥

मुहुरवधीरितोऽपि भजतीह युवा गणय-
न्हितमतिभूरितानवसुधे वनितां तरसा ।

सपदि विहाय मानमियमृच्छति तं प्रति सा
हितमतिभूरिता नवसुधेव नितान्तरसा ॥ ४२ ॥

मुहुरिति । अतिभूरितानवसुधे अतिभूरिः बहुसुवर्णः तानो विस्तारो यस्याः सा वसुधा यस्य तस्मिन् । 'भूरि प्राज्यसुवर्णयोः' इति विश्वः । इह गिरौ । मुहुः अवधीरितोऽपि पुनःपुनर्निरस्तोऽपि । युवा । हितं गणयन् तस्य संगमेन स्वस्य हितमाकलयन् । तरसा वेगेन शीघ्रम् । वनितां भजति अनुनयेन सेवते । प्रतिसंहितमतिभूरिता सद्य एव यूनः स्वयमनुनयेन उपगताया मतेस्तदिच्छाया भूरिता बाहुल्यं यया, उपगत [illegible] रिच्छा [illegible]

मदेन दन्तुरा उन्नतास्तत्प्रवाहवन्तः ये दन्तिघटानां करिसमूहानां करटकटाहाः करटा गण्डाः कटाहा भाजनविशेषा इवेत्युपमितसमासः। 'काकेभगण्डौ करटौ' इत्यमरः। तेभ्यो वहन्तः निर्यन्तः ये घनाः सान्द्राः शीकराः अम्बुकणाः तैः शीभरिताः स्फारीकृताः। मरुतः। वहन्ति वान्ति। 'शीभृ कत्थने' इति धातोरौणादिकेऽरण्प्रत्यये शीभरशब्दः पवर्गचतुर्थयुक्तः। 'शीभरः स्फाररम्ययोः' इति कोशकाराः। आद्यविशेषणेन मरुतां सौरभ्यं द्वितीयेन शैत्यं तेनैव गजघटाभिघातद्योतनेन मान्द्यं च प्रतिपादितम्। वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः॥ ४३ ॥

गिरिभजनोदितप्रियविकासमये समये
जनितनभःप्रचारजलपत्रिदशैस्त्रिदशैः ।
सह यदि नः समेति हरिरप्रतिघप्रतिघः
प्रतिहतिमेतु दुष्टवधदोहलिना हलिना ॥ ४५ ॥

एवं कृते यदीन्द्रः प्रकुपितो हन्तुमागच्छेत्तदा कस्तस्य नियन्ता तत्राह—

गिरीति । गिरिभजनेन उदितस्य प्रियस्य प्रीतेर्विकासः समृद्धिः तन्मये तत्प्रचुरे समये, गिरिपूजानन्तरकाले । हरिः इन्द्रः । अप्रतिघप्रतिघः अप्रतिघातकोपः विषयविवेक विना अस्मास्वपि सुलभकोपः सन् । 'प्रतिघौ रुट्प्रतीघातौ' इति यादवः । जनितनभःप्रचारजलपत्रिदशैः जनितनभःप्रचाराः इदंप्रथमतया संपन्नगगनप्रचाराः ये जलपत्रिणः शैशवादज्ञाः पत्रिणः तेषां दशेव दशा येषां तैः, शकुन्तशिशुवद्गगनचारमात्रेण विलक्षणैः वस्तुतो बललेशहीनैरिति भावः । त्रिदशैः देवैः सह । नः अस्मान् । यदि समेति । तदा । दुष्टवधदोहलिना दुष्टवधेष्वभिलाषवता । 'दोहलं दौहृदं छन्दः' इतीच्छापर्यायेष्वमरशेषः । हलिना बलदेवेन । प्रतिहतिमेतु ॥ ४५ ॥

प्रत्यक्षं गोत्रमासन्नं किमनादृत्य गोधनैः ।
अदृश्यो गोत्रभित्कश्चिद्गतः स्वर्गं गवेष्यते ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षमिति । गोधनैः गोपालैः कर्तृभिः । प्रत्यक्षं आसन्नं प्रत्यक्षत्वेऽप्यदूरस्थम् । गोत्रं पर्वतम् । अनादृत्य । अदृश्यः परोक्षः । स्वर्गं गतः स्वर्गरूपं दूरं देशं गतः । कश्चित् अप्रसिद्धः । गोत्रभित् इन्द्रः । किं

गवेष्यते किमिति पूजार्थमन्विष्यते। संनिकृष्टे परिदृश्यमाने च पूज्ये स्थिते तमतिक्रम्य अतादृशस्य कस्यचिदप्रसिद्धस्य पूजार्थं गवेषणमयुक्तमिति भावः। गोत्रे स्वकुले पूज्ये स्थिते तमनादृत्य गोत्रभित्तद्विरोधी गवेष्यते इत्ययुक्तमिति गोत्रगोत्रभित्पदाभ्यां गम्यते ॥ ४६ ॥

अहार्यो विविधैर्भोगैराकर्षन्विबुधानपि।
अपरिच्छिन्नमूलोऽसौ ससारः सर्वदुःखकृत् ॥ ४७ ॥

अहार्य इति। विविधैः भोगैः। विबुधानपि स्वर्गे महाभोगयुक्तान्देवानपि आकर्षन्। स्वर्गादप्यधिकभोगयुक्त इति भावः। अपरिच्छिन्न मूलं भूतलान्तःप्रविष्टो भागो यस्य सः। सारभूतैः रत्नादिभिः सहितः। अहार्यः पर्वतः। सर्वदुःखकृत् सर्वदुःखं कृन्तति च्छिनत्तीति तथोक्तः। कृती छेदन इति धातुः। एतदुपजीविनां किमपि दुःखं न भवतीत्यर्थः। ससार इत्यत्र संसार इति बिन्दुयोगेनार्थान्तरं प्रतीयते। विविधैर्भोगैरहार्यः भोगनिषेवणेऽपि 'न जातु कामः कामानाम्—' इति न्यायेन रागस्यैवाभिवृद्धेः तैरप्यनुच्छेदनीयः। विबुधान्प्राज्ञानप्याकर्षन्। अनादित्वादपरिच्छिन्नमूलः संसारः सर्वदुःखं करोतीति एवं प्रकृतार्थानुपयुक्तबिन्दुयोगेन पाठादिह बिन्दुमती शब्दालंकारः। इदं बिन्दुच्युतकं केचिद्व्यवहरन्ति ॥ ४७ ॥

नन्द गोपप्रभो धर्मैर्व्रज वृद्धार्य सद्गतिम्।
भज तामेव बुद्ध्वाद्रिं तनु त्राणे रतिं गवाम् ॥ ४८ ॥

नन्देति। हे गोपप्रभो। धर्मैः। नन्द संतुष्टो भव। वृद्ध ज्ञानादिभिरधिक। आर्य महाकुलीन। 'आर्यः कौलेयको जात्यः कुलीनः कुलजो हि

सः' इति यादवः । सद्गतिम् उत्तमं शरण्यं व्रज । का सद्गतिस्तत्राह— भजेति । अद्रिमेव तां सद्गतिं बुद्ध्वा भज । गवां त्राणे । रतिम् अभिरतिम् । तनु कुरु । गवां त्राणं च गिरिप्रसादलभ्यमिति भावः । अत्र नन्दगोपेति व्रजवृद्धेति च एकसंबोधनपरतया भजतामिति शत्रन्ततया तनुत्राणेति कवचपरतया च झटिति प्रतीतेः क्रियाचतुष्टयवञ्चिका प्रहेलिका । दुर्विज्ञानार्था प्रहेलिका नाम ॥ ४८ ॥

नानाफलवनालीके नालीकेद्धामितोदके ।
तोदके च क्षुधामत्र धाम त्रस्तहितं विदुः ॥ ४९ ॥

नानेति । नानाफला द्राक्षाखर्जूराद्यनेकविधफला वनानां आली पङ्क्तिर्यस्मिन् । 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः । नालीकैः पद्मैः इद्धं शोभमानम् अमितं बहु उदकं यस्मिन् । 'ञिइन्धी दीप्तौ' इति धातोः 'ञीतः क्तः' इति वर्तमाने क्तः । अत एव, क्षुधां तोदके नाशके । अत्र गिरौ । धाम स्थानमावासम् । त्रस्तहितं त्रस्तानां भीतानां हितं पथ्यम् । विदुः अवगच्छन्ति । वृद्धा इति शेषः । 'विदो लटो वा' इति लटो झेरुसादेशः ॥४९॥

सहसा सह सार्थैर्मा तरसेतरसेवनम् ।
तनु तात नुताद्वज्री न गतो न गतोऽर्च्यताम् ॥ ५० ॥

सहसेति । हे तात । सार्थैः संघैः बन्धुकुलैः सह । तरसा वेगेन बलेन वा । 'तरसी बलरंहसौ' इति यादवः । सहसा अतर्कितम् । इतरसेवनं मा तनु । हठादविचार्य नगव्यतिरिक्तपूजां माकुर्वित्यर्थः । वज्री इन्द्रः । नुतात् मया स्तुतात् । नगतः *पर्वतात् तदपेक्षया । अर्च्यताम् । न गतः न प्राप्तः ॥ ५० ॥

जुषतामिह धीः सूर्यसमा हि तव सुन्दरीम् ।
रक्षार्थमिह यक्षेण समाहितवसुं दरीम् ॥ ५१ ॥

जुषतामिति । इह जगति । सूर्यसमा सूर्यवदखिलार्थप्रकाशनसमर्था । तव धीः । इह गिरौ । सुन्दरी मनोहराम् । गौरादित्वान्ङीष् । यक्षेण कुबेरेण । रक्षार्थं समाहितवसुम् इदमतिगुप्तस्थलमिति निक्षिप्तधनाम् । दरीं गुहाम् । जुषतां सेवताम् । अत्र वासाय तव चित्तं रज्यत्वित्यर्थः । सूर्यसमा हीत्यत्र हिर्यमकनिर्वाहार्थं प्रयुक्तः प्रसिद्धिपरत्वेन योजनीयः ॥ ५१ ॥

सभाजनं वदाम्येतद्गव्यैः सरसभाजनम् ।
सभाजनं गिरेरर्थ्यं स्ववृत्त्युल्लासभाजनम् ॥ ५२ ॥

सभाजनमिति । सभायां स्थितं जनम् । एतत् वक्ष्यमाणम् । वदामि । गव्यैः दधिक्षीरादिभिः । सरसानि सद्रवाणि भाजनानि भाण्डानि यस्मिंस्तथोक्तम् । स्ववृत्तेर्योगक्षेमरूपाया उल्लासस्य अभिवृद्धेः भाजनम् प्रापकम् । गिरेः सभाजनं प्रीणनम् । अर्थ्यं नन्दं प्रति प्रार्थनीयम् ॥ ५२ ॥

भवता भवतापघ्ने भाविते भावितेजसा ।
सुतरां सुतरामस्मिन्सुरभीः सुरभीश्वर ॥ ५३ ॥

भवतेति । हे सुरभीणां गवामीश्वर । 'आर्या गौर्माहेयी सुरभिर्बहुला च सौरभेयी च' इति हलायुधः । भवतापघ्ने पुण्यक्षेत्रत्वात्संसारतापहरे । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक् । 'गमहनजन' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः—' इति कुत्वम् । अस्मिन्गिरौ । भवता । सुतरां भाविते पूजिते

सति । भाविना तत्प्रसादाद्भविष्यता तेजसा प्रभावेण पराक्रमेण वा । 'तेजो धाम्नि पराक्रमे' इति विश्वः । सुरादिन्द्रात् भीः । सुतरा सुखेन तरितुं शक्या ॥ ५३ ॥

बहुविद्भ्यः समग्राहि समग्रा हि मतिस्त्वया ।
अतोऽन्यजनसंदिग्धे न संदिग्धे हिताहिते ॥ ५४ ॥

बहुविद्भ्य इति । त्वया । बहुविद्भ्यः बहुश्रुतेभ्यः । समग्रा । मतिः । समग्राहि । सम्पूर्वाद्ग्रहेः कर्मणि लुङ् । हिरुक्तार्थप्रसिद्धिद्योतकः । अतः कारणात् । अन्यजनेन मन्दबुद्धिना इतरजनेन संदिग्धे संशयिते । हिताहिते इष्टानिष्टे । द्वंद्वैकवद्भावे सप्तमी । न संदिग्धे तव मतिः संदेहं न भजति । मत्यैव सम्यगमुमर्थमालोचयेति भावः ॥ ५४ ॥

गोवर्धनप्रकाशिन्या गोवर्धनसमाख्यया ।
समक्षेऽपि गिरेरस्य समक्षेपि क्षमा स्तुतिः ॥ ५५ ॥

गोवर्धनेति । गोवर्धनप्रकाशिन्या गवां संवर्धनं, तत्प्रकाशिन्या । ताच्छीलिको णिनिः । गोवर्धनसमाख्यया गोवर्धन इति संज्ञया । अस्य गिरेः । समक्षेऽपि क्षमा देवतारूपत्वात्प्रत्यक्षेऽपि कर्तुमुचिता । स्तुतिः अस्माकमयं रक्षक इति गुणकथा । समक्षेपि, संक्षेपेण दर्शिता । संपूर्वा-रिक्षपेः कर्मणि लुङ् ॥ ५५ ॥

वयं धेनुशतैः सार्धमत्रासंकटकान्वयाः ।
अन्वभूम निराबाधमत्रासं कटकान्वयाः ॥ ५६ ॥

वयमिति । वयम् । अत्र गिरौ । कटकान्वयाः कटके गिरिनितम्बे अन्वयः संबन्धो वासरूपो येषां तथाभूताः । असंकटकान्वयाः संकटर-

हितवंशाः । बहूनां वंश्यानामेकत्र वासेऽपि आवासवैपुल्यात्संबाधरहिताः सन्तः । धेनूनां शतैः सार्धम् । निराबाधं वृष्टयातपादिबाधरहितं यथा तथा । अत्रासम् अभयम् । अन्वभूम । वर्षानिदाघयोरिति भावः । तथा चाभयदातृत्वेनाप्ययं पूज्य इत्याशयः ॥ ५६ ॥

अनन्तमहिमा सोऽयं समस्तवसुधाधरः ।
मौलिमण्डनमस्येन्दुः समस्तव सुधाधरः ॥ ५७ ॥

अनन्तेति । समस्तवसुधाधरः अखिलभूमण्डलधारकः । सोऽयं गिरिः । अनन्तमहिमा । किं च सुधाधरः अमृतधारकः । अत एव आह्लादकत्वात्, तव समः । इन्दुः । अस्य गिरेः । मौलिमण्डनम् । तथा उन्नतोऽयमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

तपोधनैरयं शैलो महाभाग महीयते ।
गोधनैरपि न त्वत्र महाभागम हीयते ॥ ५८ ॥

तपोधनैरिति । हे महाभाग महान्भागो भाग्यमस्येति तथोक्तः । 'भागो भाग्ये रूपकार्थे चतुर्थांशैकदेशयोः' इति रत्नमाला । अयं शैलः । तपोधनैः महीयते पूज्यते । महिः कण्ड्वादिपठितः पूजार्थः । हे महाभागम महानामुत्सवानाम् आभायास्तेजसश्च आगम प्राप्य । आगम्यते आसाद्यते इत्यागमः । 'अकर्तरि च कारके—' इति कर्मण्यण्प्रत्ययः । 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः । अत्र पर्वते । गोधनैरपि । न तु हीयते नैव हीयते ॥ ५८ ॥

रोधोरोधोज्झितैरेतैरुत्सैरुत्सैकतैरसौ ।
महीमहीनां तनुते ग्रावाग्रावाप्ततारकः ॥ ५९ ॥

रोध इति। अग्रावाप्ततारकः शिखरस्पृष्टनक्षत्रः। असौ। ग्रावा पर्वतः। 'ग्रावाणौ भूधरोपलौ' इति यादवः। रोधोरोधोज्झितैः कूलप्रतिबन्धरहितैः कूलंकषैः। उत्सैकतैः उद्गतसैकतैः। एतैः। उत्सैः प्रस्रवणजलैः। 'उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः। महीं भुवम्। अहीनां संपूर्णाम्। तनुते॥

धिषणातीत धिषणा लोकनीत्यास्तु लोकनी।
सुधरेऽस्मिन्वसुधरे तात तेजस्वितातते॥ ६० ॥

धिषणातीतेति। हे धिषणातीत बुद्ध्या बृहस्पतिमतिक्रान्त। तात जनक। वसुधरे धनानां धारके। तेजस्वितया प्रभावत्तया तते विस्तीर्णे। अस्मिन् सुधरे उत्तमपर्वते विषये। धिषणा तव बुद्धिः। लोकनीत्या लोकन्यायेन। लोकनी लोकनकरणी। अस्तु। इम लोकोत्तरबुद्धिवृत्त्या लोकयेत्यर्थः॥ ६० ॥

पादपादभ्रपर्यन्ता दीनादीनामसौ गतिः।
गोप गोपनयोग्यास्मिन्कान्ता कान्तारभूरपि ॥६१॥

पादपेति। हे गोप। अस्मिन्गिरौ। पादपादभ्रपर्यन्ता वृक्षबहुलपरिसरा। दीनादीनाम् अनाथप्रभृतीनामनुकम्प्यानाम्। गतिः शरण्यभूता। फलमूलादिना तेषां पोषणात्। कान्ता मनोहरा। असौ। कान्तारभूरपि वनभूरपि। 'कान्तारमुपसर्गादौ वने दुर्गमवर्त्मनि' इति विश्वः। गोपनयोग्या अस्माकं रक्षणे समर्थेत्यर्थः॥ ६१ ॥

इह पुष्पौघनिष्पन्नव्रजामोदे वने हिते।
भृशमुत्सवसंतोषं व्रजामो देवनेहिते॥ ६२ ॥

इहेति। पुष्पौघनिष्पन्नव्रजामोदे स्वकीयपुष्पप्रकरसंपन्नगोकुलसौरभे।

देवनस्य क्रीडायाः ईहिते, क्रीडार्थमीप्सिते इत्यर्थः । हिते गोसंवर्धनादिना अस्मदनुकूले। इह वने । भृशम् । उत्सवसंतोषं गिरिपूजोत्सवानन्दम् । व्रजामः प्राप्नुमः इति हेतोरिह स्थित्वा गिरिपूजां करिष्याम इत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ ६२ ॥

प्रयतस्व गिरेरस्य व्रजदेव सभाजने ।
खपुष्पकल्पे मा भक्तिं व्रज देवसभाजने ॥ ६३ ॥

प्रयतस्वेति । हे व्रजदेव गोकुलराज । 'देवो राज्ञि सुरेऽम्बुदे' इति रत्नमाला । अस्य गिरेः । सभाजने प्रीणने । प्रयतस्व प्रवर्तस्व । खपुष्पकल्पे गगनकुसुमतुल्ये अकिंचित्करतया तन्निर्विशेषे । देवसभाजने सुरसभास्थिते इन्द्रादिजने । भक्तिं मा व्रज मा गाः । निषेधार्थकः केवलमाशब्दोऽयमिति तद्योगेन लोडुपपत्तिः ॥ ६३ ॥

देवस्थानमिवेन्धानं परायणमवारितम् ।
गोवर्धनमवेह्येनं नारायणमिवागतम् ॥ ६४ ॥

देवस्थानमिति । देवस्थानं स्वर्गमिव । इन्धानं दीप्यमानम् । अवारितं परायणं शरणार्थिनामनिवारितमाश्रयम् । 'त्रिषु स्यात्तत्परेऽभीष्टेऽप्याश्रयेऽपि परायणम्' इति कोशकाराः । एनं गोवर्धनम् । आगतं पूजाग्रहणाय स्वयमुपस्थितम् । नारायणमिव । अवेहि जानीहि । अयं बन्धश्चित्रेषु गोमूत्रिकाबन्धः । 'वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्धयोः । गोमूत्रिकेति तां प्राहुर्दुष्करं तद्विदो यथा' इति दण्डी । अस्यायं रचनाक्रमः । श्लोकस्य द्वे अर्धे पङ्क्तिद्वये विलिख्य प्रथमार्धाद्यक्षरं द्वितीयार्धद्वितीयाक्षरमित्यादिक्रमेण प्रथमार्धे अयुग्माक्षराणि द्वितीयार्धे युग्माक्षराणि च गृहीत्वा प्रथमार्धं वाचयेत् । एव द्वितीयार्धाद्यक्षरं प्रथमार्धद्वितीयाक्षर-

मित्यादिक्रमेण द्वितीयार्धे अयुग्माक्षराणि प्रथमार्धे युग्माक्षराणि च गृहीत्वा द्वितीयार्धं वाचयेत् । एवं सति प्रथमार्धरूपतया द्वितीयार्धरूपतया च वाच्यमानलिपिविन्यासो गोमूत्ररेखावदनृजुरूप एव भवति । अतोऽयं गोमूत्रिकाबन्धः । अत्र बन्धानुरोधादवेहीति गुणयुक्तः पाठः । न च 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिप्रसक्तिः । अनेजादित्वात् । न चाङुपश्लेषेण एजादित्वेऽपि वृद्धिः । तदा 'ओमाङोश्च' इति पररूपत्वस्यैव प्राप्तेः । अतो वृद्धियुक्तः पाठः प्रामादिकः । उक्तं च वामनेन 'अवेहीति वृद्धिरवद्या' इति ॥ ६४ ॥

मोघाशो मघवान्देवः स्यादत्रत्यस्य सादने ।
मेघानामपि वा भावः सादमेत्यद्रिसादने ॥ ६५ ॥

मोघाश इति । मघवान् देवः इन्द्रः । अत्रत्यस्य अत्र वसतो जनस्य । 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्रशब्दाच्छैषिकस्त्यप्प्रत्ययः । सादने हिंसने मारणे । 'मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने । निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च सादनम्' इत्यमरः । मोघाशः स्यात् निष्फलाशो भवेत् । ननु मेघानां प्रेरणेन महावृष्ट्या गोकुलं बाधेतेत्यत आह— **मेघानामिति** । मेघानां भावः उदयोऽपि । अद्रिसादने अस्माकमद्रिप्राप्तौ सत्याम् । सादम् एति अवसादं प्राप्नोति । वाकारोऽत्र विकल्पे । यदीन्द्रो हन्तुमागच्छेद्यदि वा मेघाः प्रादुर्भवेयुः; उभयमपि व्यर्थीभवेदित्यर्थः । अयमपि गोमूत्रिकाबन्धः ॥ ६५ ॥

अचञ्चलाङ्गसत्ताकश्चलाचलघनाततः ।
अचलः कस्य नाकल्यः साध्यानन्दस्य सिद्धिकृत् ॥

अचञ्चलेति । अचञ्चला स्थिरा अङ्गानां सत्ता सद्भावो यस्येति

तथोक्तः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । चलाचलैः चञ्चलैः घनैः मेघैः आततः । 'चलं लोलं चलाचलम्' इत्यमरः । साध्यानन्दस्य सिद्धिकृत् देवगणविशेषाणामानन्दस्य संपादकः, विहारभूमित्वात् । यद्वा अन्यत्र यत्नेन साधनीयानन्दस्य यत्नं विना सिद्धिकृत्सर्वभोग्यद्रव्यसमृद्धः । अचलः । कस्य । न आकल्यः नाकलनीयः पूजनीयो न भवति । सर्वस्यापि पुजनीय इत्यर्थः । अयं स्थानचित्रेषु त्रिस्थानश्लोकः कण्ठतालुदन्तरूपस्थानत्रयमात्रभववर्णारब्धः ॥ ६६ ॥

अगः सनग आसन्नः सालताललताततः ।
सततं संहतघनः संगतानन्दसाधकः ॥ ६७ ॥

अग इति । सनगः पर्यन्तपर्वतसहितः । आसन्नः अस्मन्निवाससन्निकृष्टः । सालास्तालाश्च वृक्षविशेषाः, लता वल्ल्यः, ताभिः आततः । सततं संहतघनः औन्नत्यात्संश्लिष्टमेघः । अगः । संगतानां आनन्दस्य साधकः । अयं द्विस्थानश्लोकः ॥ ६७ ॥

अहहाङ्ग खगङ्गाकगाहकाङ्गाङ्कगागकः ।
अघाकागाङ्गकागाङ्कगाङ्गकागखगाङ्गकः ॥ ६८ ॥

अहहेति । अहहेत्याश्चर्ये । 'अहहाद्भुतखेदयोः' इति यादवः । अङ्गेत्यामन्त्रणे । खगङ्गाकगाहकाङ्गाङ्कगागकः खगङ्गायाः आकाशगङ्गायाः आकः प्रवाहः तस्मिन् गाहकानाम् अवगाहनं कुर्वतां देवानाम् अङ्गानि तेषाम् अङ्कान् लाञ्छनानि वस्त्राभरणानि गताः प्राप्ताः अङ्कगाः । गमेर्डः । तथाभूताः अगा वृक्षा यस्मिन्स तथोक्तः । समासान्तः कप् । अघाकागाङ्गकागाङ्कगाङ्गकागखगाङ्गकः अघं पापं तत्फलम् अकं दुःखं च तदुभयमेव अगाङ्गं वृक्षावयवः तस्य, कागः कं शिर आगच्छतीति कागः

अङ्कः चिह्नं यस्य स तथोक्तः । शिरसि विसर्पणशीलधूमवान् धूमध्वज इति यावत् । एतावता पापदुःखेन्धनाग्निरिति गाङ्गकस्य विशेषणं प्राप्तम् । तस्मिन् गाङ्गके गङ्गासंबन्धिनि जले अगन्ति विहरन्तीत्यगाः । 'अग कल्याणविहारयोः' इति धातोः पचाद्यच् । ते च ते खगाश्च तेषां अङ्ककः प्राप्ता 'अगि गतौ' इति धातोर्ण्वुल् । आकाशगङ्गायां विहरमाणान् पक्षिणः प्राप्त इत्यर्थः । एवं विशेषणद्वयेनापि पर्वतस्यात्यौन्नत्यमुक्तम् । एवं क्वचिन्मूलकोश एव व्याख्यानं दृष्टम् । अस्य श्लोकस्य पाठशुद्धेरत्यन्तदुर्निश्चयतया श्रोतॄणामनुग्रहाय प्रायः कविनैव व्याख्यातम् । तत्र 'अग कल्याणविहारयोः' इति धातुः प्रसिद्धधातुपाठतद्वृत्त्यादिषु न दृष्टः । तथापि शिष्टव्यवहारादादरणीयः । विधान्तरेणापि विशेषणद्वयं वयं व्याचक्ष्महे । खगङ्गाके आकाशगङ्गाजले गाहकानां देवानाम् अङ्गम् अन्तिकम् अङ्कते गच्छतीत्यङ्गाङ्कम् । 'अङ्गं गात्रान्तिकोपायप्रतीकेष्वप्रधानके । देशभेदे तु पुंसि स्यादङ्गेत्यामन्त्रणेऽव्ययम्' इति रत्नमाला । 'अकि गतौ' इति धातोः कर्मण्यण् । तथाभूतं गं गानं येषाम् । गायतेर्घञर्थे कः । तथाभूताः अगाः वृक्षाः यस्मिन्स तथोक्तः । समासान्तः कप्, स्वार्थे कनिति वा । अनेन कल्पवृक्षप्रचुरे मन्दाकिनीतटेऽपि एताद्रिरितरूणां सौभाग्यं गायन्तीति कल्पवृक्षेभ्योऽप्येषामतिशयो व्यज्यते । अघस्य आकः प्रवाह एव अगस्य पर्वतस्य अङ्गमेकदेश इति वा अगा वृक्षा अङ्गमस्येति वा अगाङ्गं वनम्, तस्य कागाङ्कः के वायौ अगति कुटिलं गच्छति इति कागः । 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । 'अग कुटिलायां गतौ' इति धातोः पचाद्यच् । तथाभूतः अङ्कः चिह्नं अस्येति तथोक्तः वायुसाहित्यात्कुटिलविसर्पिधूमो धूमध्वज इत्यर्थः । एतावता पापसंचयवनस्य वायुसहितो वह्निरिति विशेषणं प्राप्तम् । तथाभूता गा उक्तिः ग्रासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्रमे । नाश-

यत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ' इति स्मरणात् । गा इति गयातेः संपदादिक्विप् । यद्यपि तस्य गाने प्रसिद्धिः, तथापि 'गै शब्दे' इति सामान्येनानुशासनात् 'संभवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः' 'गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च उक्तिमात्रमपि तदर्थः । 'ग गीते गा च गाथायां गो गन्धर्वगणेशयोः' इति रत्नमाला । सा अङ्ग गात्रं यस्य सः त्रयीतनुः सूर्यः तस्य के शिरसि आगच्छतीति कागः खगः वायुः ज्योतिश्चक्रं भ्रमयन्सप्तमस्कन्धः प्रवहानिलः । 'पक्ष्यर्केष्वनिलाः खगाः' इति यादवः । तस्य अङ्कः प्राप्ता तावत्पर्यन्तमुन्नत इत्यर्थः । अथवा विधान्तरेण श्लोको व्याख्यायते । अहहाङ्गख अं विष्णुं जिहते प्रपद्यन्ते ये तान्घ्नन्ति ये तेषामङ्गं शिरःप्रभृति खायति हिनस्तीति नन्दसंबोधनम् । 'ओहाङ् गतौ' 'आतोऽनुपसर्गे कः ।' हन्तिधातोः क्विप् । 'खै कदने' इति धातोरपि कः । कदन हिंसा । गङ्गाया आकस्य प्रवाहस्य गां गतिम् । 'गाङ् गतौ' इति धातोः संपदादिक्विप् । जिहीते प्रपद्यत इति गङ्गाकगाहम् । तथाभूतं काङ्ग शिरोरूपमङ्गं शिखरम्, तदेवाङ्कः चिह्न गच्छति भजतीति अङ्कगः, तादृक् अगो हिमवान्, त किरति क्षिपति माहात्म्येन तिरस्करोतीति तथोक्तः । किरतेर्विचि गुणे च रेफान्तम् । इदं पर्वतविशेषणम् । अघाकागाङ्गकेत्यपि संबोधनम् । अघस्य अकागः अकरणम् । 'कगे नोच्यते' इति धातोः घञ् । नञ्समासः । नोच्यते अस्यायमर्थ इति न कथ्यते, क्रियासामान्यमर्थ इति व्याख्यातम् । तस्मिन् अङ्गमुपायं कायति वदतीति । 'कै शब्दे' इति धातोः कः । अगाङ्कगाङ्गकागेत्यपि संबोधनम् । अगाः गतिरहिताः पापिनः, तानप्यङ्कयति गतिं प्रापयतीत्यगाङ्का गाः गानमुक्तिर्वा यस्य तस्य भगवतः अङ्गमन्तिकमेवाङ्गकमागच्छतीति तथोक्तः, भगवत्सेवापरेत्यर्थः । खगाङ्गकः खगमभ्रंलिहमङ्गमस्येति इदमपि पर्वत-

विशेषणम् । व्याख्यात्रयेण पर्वतविशेषणानामुत्तरश्लोकेन संबन्धः । अयमेकस्थानश्लोकः कण्ठ्यमात्रारब्धः ॥ ६८ ॥

रजतगैरिकरत्नगणैरयं
कनति कान्तलताञ्चितकाननः ।
त्रिजगदेकनिधानतयाधिक-
स्त्रिदशराजधराधरतल्लजात् ॥ ६९ ॥

रजतेति । कान्ताभिः लताभिः अञ्चितं पूजितं काननं यस्य सः । त्रिजगदेकनिधानतया जगत्त्रयस्याप्येकावासभूमितया । त्रिदशराजधराधरतल्लजात् इन्द्राद्यधिष्ठितात्पर्वतश्रेष्ठात्सुमेरोरपि । अधिकः । द्युलोकजनमात्रनिवासाज्जगत्त्रयनिवासोऽतिरिच्यत इति भावः । 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । अय गिरिः रजतगैरिकरत्नगणैः रूप्यसुवर्णमणिनिकरैः । 'सुवर्णेऽपि च गैरिकम्' इत्यमरः । कनति दीप्यते । निरोष्ठ्योऽयं श्लोकः ओष्ठ्यं विना स्थानचतुष्टयप्रभववर्णारब्धः ॥ ६९ ॥

सहेत पर्वतोऽयं वो गोप्तुं क्वचन कन्दरे ।
अदरिद्रा वसामोऽत्र सर्वहेतोरिवोदरे ॥ ७० ॥

सहेतेति । अयं पर्वतः । क्वचन कन्दरे यत्र क्वाप्येकस्यामेव गुहायाम् । वः सर्वानपि युष्मान् । गोप्तुं रक्षितुम् । सहेत शक्तो भवेदित्यर्थः । अत एव, सर्वहेतोः जगज्जनकस्य महापुरुषस्य । उदर इव अत्र पर्वते । अदरिद्राः अवकाशादिषु दारिद्र्यरहिताः । वसामः । अत्र चतुर्थपादाक्षराणां पादत्रयेऽपि तत्र[illegible]गूढचतुर्थो नाम गूढचित्रेषु शब्दालङ्कारः ॥

घनाघना घनाघनाद्भुतेह शाखिसंततिः ।
वनावनावनावनानुरूपसत्फलावृता ॥ ७१ ॥

घनेति । इह पर्वते । वनावनौ काननभूमौ । घना निरन्तरा । अघना काठिन्यरहिता कोमला । घनाघनाद्भुता वर्षुकाम्बुदवदाश्चर्यभूता तद्वच्छ्यामला । शाखिसंततिः वृक्षपङ्क्तिः । अनावनानुरूपसत्फलावृता अनानां प्राणिनामवने रक्षणे अनुरूपैः सत्फलैः उत्तमफलैः आवृता सर्वत्र परीता । 'घनाः कठिनसंघातमेघकाठिन्यमुद्गराः' 'घनाघनो मत्तगजे वासवे वर्षुकाम्बुदे' इति च यादवः । **प्रमाणिका**वृत्तमिदम् ॥ ७१ ॥

वृतेह भाति हेमभूर्नमेरुणा समन्ततः ।
प्रतीहि नैनमद्भुतं न मेरुणा समं ततः ॥ ७२ ॥

वृतेति । इह पर्वते । समन्ततः परितः । नमेरुणा वृक्षविशेषेण । वृता । 'छायातरुर्नमेरुः स्यात्' इति शब्दार्णवः । हेमभूः काञ्चनभूमिः । भाति । ततः काञ्चनमयत्वाद्धेतोः । अद्भुतम् । एनं पर्वतम् । मेरुणा समम् । न न प्रतीहि जानीह्येवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इह प्रभूतवाहिनीवने वने वने वने ।
फलेन भूयते स्वयं नतेन तेन तेन ते ॥ ७३ ॥

इहेति । इह पर्वते । प्रभूतवाहिनीवने प्रचुरनदीजले । वने उज्ज्वले । 'वन याचने च' इति धातुः, चकारात्प्रकृतदीप्त्यर्थोऽपि । ततः पचाद्यच् । वने वने कानने कानने वीप्सायां द्विर्भावः । ते तव । तेन तेन अभीप्सितेन । फलेन । स्वयं नतेन स्वा[illegible]न । भूयते प्रतिवन त्वदभीप्सितानि सर्वाणि फलानि स्वयमेव [illegible]ः ॥ ७३ ॥

अहार्यमेतिचेतनासितासितानराज ते ।
अहार्यमेति चेतना सितासिता न राजते ॥ ७४ ॥

अहार्येति । अहार्या हर्तुमशक्या मा लक्ष्मीर्यस्येति नन्दसंबोधनम् । इतिचेतनासितासितानराजेत्यपि संबोधनम् । चेतनो धीमान् । चेतनशब्दस्य प्रसिद्धिः इतिचेतनम् । 'अव्यय विभक्ति' इत्यादिना शब्दप्रादुर्भावे अव्ययीभावः । तत्रासितु स्थातुं शीलमेषामिति तथोक्ताः चेतनशब्दप्रसिद्धिशालिनः, तेषां भावः इतिचेतनासिता । तया असिताः विराजिताः । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' इति धातोर्दीप्त्यर्थे कर्तरि क्तः । अनाः प्राणिनः तेषां राजा श्रेष्ठः तस्य संबोधनम्, धीमत्त्वेन प्रसिद्धानां जनानां प्रवरेत्यर्थः । ते तव । चेतना बुद्धिः । सिता च असिता च सितासिता । 'वर्णो वर्णेन' इति समासः । अत्र सितासितेत्युपचारात्कोटिद्वयावलम्बनतयोभयरूपा संदिहानोच्यते । तथाभूता सती । अहार्यं पर्वतम् । एति प्राप्नोति । पर्वतः पूजनीयो न वेति संदेहेन तं गोचरयति न तु पूजनीय एवेति निश्चयेनेत्यर्थः । अत एव न राजते तव बुद्धिमत्ताप्रसिद्ध्यनुगुणेन पूज्ये पूज्यत्वनिश्चयेन रहिततया त्वद्बुद्धिर्न शोभत इत्यर्थः । अर्थयोरैकरूप्यादर्थयमकम् ॥ ७४ ॥

समग्रगुणभूमासौ सानुमानागमानितः ।
समाहितधियां सेव्यः सानुमानागमानितः ॥ ७५ ॥

समग्रेति । समग्रगुणभूमा पुष्कलस्थैर्यौन्नत्यादिगुणप्रचयः । सानुमानागमानितः सानवः पर्वतानां समभागाः, 'सानुः समा गिरेः क्षितिः' इति कोशकाराः । सानुप्रमाणाः सानुसमानविस्तारयुक्ताः अगा वृक्षाः तैर्हेतुभिः मानितः ... मस्य । वा यद्वा सानवः शृङ्गाणि तत्प्रमाणैः तद्वदुन्नतैः अगैर्मानितः । ... ल्लाः । गो... लमार्गे' इति विश्वः । समाहितधियां सेव्यः

योगाभ्यासायाश्रयणीयः । असौ सानुमान् गिरिः । आगमान् पुराणादीन् । इतः प्राप्तः, पुराणप्रसिद्धोऽयं महामहिमा गिरिरित्यर्थः । अत्र विशेषणसाम्याद्गिरेर्भगवद्रूपत्व प्रतीयते । समग्रगुणभूमा पूर्णषाड्गुण्यशाली । अनुमानसहितेन आगमेन अनितः अप्राप्तः अनुमानागमाभ्यां परिच्छेत्तुमशक्यः । समाहितधियां सेव्यः उपास्यः, आगमानितः आगाते प्रपद्यन्त इत्यागाः प्रपन्नाः । आङ्पूर्वात् ‘ गाङ् गतौ ’ इति धातोः ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति कः । तैर्यथावन्मानितः ज्ञापितः उपदिष्टः । ‘ मान ज्ञाने ’ इति धातोर्निष्ठा । एवं विशेषणानामप्रस्तुतसाम्यात्**समासोक्ति**रलंकारः ॥

याचले जरसानेता ताने सारजले चया ।
कालिमानवसायामा माया सा वनमालिका ॥ ७६ ॥

येति । ताने उपकारके । ‘ तनु श्रद्धोपकरणयोः ’ इति चौरादिकाद्धातोः पचाद्यच् । सारजले उत्तमजलशालिनि । अचले । या । जरसा जरया । अनेता अप्राप्ता । चया उपायवती । चयशब्दादर्शआद्यच् । कालिम्ना तरुनीरन्ध्रताप्रयुक्ततमोनीलिम्ना अनवसायः अवसायरहितः अविज्ञेयः आमः मार्गः अस्यामिति तथोक्ता । अम्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यामो मार्गः । ‘अम गत्यादिषु’ इति धातोरधिकरणे घञ् । एवंभूता सा वनमालिका वनराजिः । माया मायावदाश्चर्यभूता । इतोऽर्थान्तरमपि प्रतीयते । अचले स्थिरे न तु प्रतिमन्वन्तराभिन्नेन्द्रादिवदास्थिरे । तानयति विस्तारयति प्रपञ्चमिति ताने जगत्कर्तरि । सारजले अरैर्नाभिमध्यगतावयवैः सहितं सारं चक्रम्, सारं जलं तज्जं शङ्खम् । सारपदं तन्त्रेणोपात्त द्रष्टव्यम् । ‘न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्’ इति विश्वः । तदुभयं लात्यादत्त इति सारजले विष्णौ । ‘[illegible]दाने’ इति धातोः कः । या अचया अनपायिनी । चयतेर्गत्यर्थात्पच[illegible] तथोक्ता[illegible]ासः । जरसा

अनेता नित्या अम्लाना च । कालिमानवसायामा काः शब्दायमानाः, 'कै गै शब्दे' कर्तरि क्विप् । अलयो भ्रमराः तेषां मानः स्तब्धता कालिमानः । तस्य वसः स्तम्भकः आयामो वैपुल्यमस्या इति तथोक्तः । 'वसु स्तम्भे' पचाद्यच् । पुष्पभ्रंशं मधु पीत्वा तृप्त्या तेभ्य उत्पत्य झंकुर्वतां भ्रमराणां पुष्पान्तरेष्वनादरलक्षणां स्तब्धतां सौरभातिशयेन अपनीय स्वस्मिन्नावर्जयिता परिणाहोऽस्या इत्यर्थः । तथाभूता सा वनमालिका वैजयन्ती । माया भगवन्मायारूपा, 'स्वां मायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दधत्' इति पुराणवचनादिति । एवं प्रतीयमानाप्रस्तुतार्थेन प्रस्तुतार्थस्यौपम्यकल्पनाच्छब्दशक्तिमूलोऽलंकारध्वनिः । इदं पादानुलोमप्रतिलोमं **गतिचित्राख्यचित्रालंकारभेदः** । अर्धद्वयेऽपि प्रथमपादस्यानुलोमवर्णानां द्वितीयपादे प्रातिलोम्येन निवेशात् ॥ ७६ ॥

अभ्रान्तमतिशय्येह विराजिततमागमे ।
निशामयालीनघनं सालौघमतिनन्दनम् ॥ ७७ ॥

अभ्रान्तमति शय्येहविराजि ततमागमे ।
निशामयालीनघनं सारौघमतिनन्दनम् ॥ ७७ ॥

अभ्रान्तमिति । अभ्रान्तम् अभ्रसमीपम् । 'अन्तोऽस्त्र्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति यादवः । अतिशय्य अतिक्रम्य । विराजिततमाः अतिशयेन विराजिताः अगमाः वृक्षाः यस्मिन्, अभ्रंकषवृक्षवृन्दे । इह पर्वते । आलीनघनं संलग्नमेघम् । अतिनन्दनं नन्दनातिशायिनम् । सालानां वृक्षविशेषाणामोघं बृन्दम् । निशामय पश्य । किं च । हे ततम स्फीतलक्ष्मीकस्य । वीहविराजि शय्यामीहन्ते निवाससौख्यान्निद्रामिच्छन्तीति श[illegible]ः । गोपण् । तथाभूतैः विभिः पक्षिभिः राजत इति

तथोक्तः। राजतेः कर्तरि क्विप्। तस्मिन्, अगमे पर्वते। अलीनघनम् अलीनाः भ्रमरश्रेष्ठाः तैः कमलादिलुब्धैः सान्द्रम्। अतिनन्दनम् अत्यर्थतोषणम्। सालौघ रलयोरभेदात् साराणां जलानां प्रवाहम्। अभ्रान्तमति अचञ्चलमति एकाग्रचित्त यथा तथा। निशामय। इतीयमेकक्रियान्वितश्लोकावृत्तिः। क्रियापदव्यतिरेकेण श्लोकस्यार्थान्तरसिद्ध्यर्थमावर्तनात्॥

चारुचीरीरुचा रोची रुरुचारैरचर्चरुः।
चिरोच्चरोचिरचरो रुचिरो रुचिराचरः॥ ७८॥

चार्विति। चारूणां मनोज्ञानां चीरीणां झिल्लिकाख्यानां पक्षिविशेषाणां रुचा कान्त्या। रोची रोचमानः। आवश्यकार्थे णिनिः। रुरुचारैः रुरवो मृगविशेषाः। 'रुरुर्महान्कृष्णसारः' इति यादवः। तेषां संचारैरुपलक्षितः। अचर्चरुः न विद्यते चर्चेभ्यो हिंस्रेभ्यो रुः भयं यस्मिन् स तथोक्तः। 'चर्च परिभाषणहिंसादानेषु' इति धातोः पचाद्यच्। 'रुः शब्दे ना भये युद्धे' इति रत्नमाला। चिरोच्चरोचिः चिरं सदा उच्चानि रोचींषि रत्नत्विषो यस्मिन्स तथोक्तः। अचरः अचल इति विशेष्यनिर्देशः। रलयोरभेदात्। रुचिरः सुन्दरः। रुचिराचरः रुचिं कान्तिं रान्ति ददतीति रुचिराः आश्रयस्य शोभाकराः अचराः स्थावराः वृक्षादयो यस्मिन्। 'रा दाने' इति धातोः कः। एवंभूतोऽयमचल इत्यर्थः। द्व्यक्षरोऽयं वर्णचित्रभेदः। अदन्त्यस्थानचित्रभेदश्च॥ ७८॥

नीतिनेत्र नतानन्त नितान्तोन्नततानतः।
ताततोऽतनुतोऽनीतं न नुन्नैनोनुतान्ततः॥ ७९॥

नीतीति। नीतिनेत्र, नतानन्त, तात, [illegible], [illegible]नानि। नीतिः नीतिशास्त्रं नेत्रमस्येति, नतो नमस्कृतोऽनन्त[illegible]वेन [illegible] च तथोक्तः। [illegible]ारम्' इ[illegible] इति धात[illegible] गोचे[illegible]ासः।

नितान्तोन्नततानतः नितान्तमत्यर्थमुन्नतः तानो विस्तारः सानुप्रदेशो यस्य तस्मात् । अतनुतः महतः । नुत्तैनोनुतान्ततः नुत्तैनोभिः निरस्तपापैः महद्भिः नुताः स्तुताः महर्षयः तैरान्ततः गतात् प्राप्तादित्यर्थः । 'अम गत्यादिषु' इति धातोः कर्मणि क्ते 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्' इति विकल्पादिडागमाभावे 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घे सति 'आन्त' इति रूपम् । इतः अस्मादचलात् । अनीतं न अप्राप्तं नास्ति । 'ई गतौ' इति धातुः । अस्माभिरित एव सर्वमपेक्षितं प्राप्तमित्यर्थः । अनीतमित्यत्र । अतीतमिति पाठे अत्यर्थम् ई कान्तिः । 'ई गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति धातुः । संपदादिक्विप् । तया इतं प्राप्तं नास्ति । इतोऽधिकं शोभायुक्तं वस्तु नास्तीत्यर्थः । सर्वत्र द्व्यक्षरेऽस्मिन् 'नीतिनेत्र' इति रेफोऽपि दृश्यते । अतः 'नीतिनेतृनत' इति ऋकारयुक्तः पाठो युक्तः । तदा नीतिनेतृनतेत्येकं संबोधनम् । नीतेर्नेतारः तत्प्रमेयनिश्चायकाः । 'ज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' इत्यात्मनेपदविधानान्नयतेर्ज्ञानार्थता । तैः नत नमस्कृतेत्यर्थः । अनन्तनितान्तोन्नततानतः इत्येकं पदम् । तत्र आनन्त्यमवसानराहित्यमतिविशालत्वं तानस्य विशेषणम् ॥ ७९ ॥

सराससारसासारैः सूरोस्रसरुसारसैः ।
रससूः सरसस्रंसैः सरःसाररसैरसौ ॥ ८० ॥

सरासेति । असौ गिरिः । सरासंसारसासारैः सरासः रासेन शब्देन सहितः सारसानां पक्षिविशेषाणाम् आसारः प्रसरणं येषां तैः । सूरोस्रसरुसारसैः सूरोस्रैः सूर्यकिरणैर्हेतुभिः सरुः दर्पो विकासरूपः येषां तथाभूतानि सारसानि प[illegible]षु । 'सरुर्दन्ते हरे दर्पे' इति विश्वः । अथवा सूरोस्रैर्हेतुभिः [illegible]णस्य । व[illegible]शब्दानि विकसनात्सभृङ्गनादानि सारसानि येष्विति व्य[illegible]ला: । गो[illegible]सस्रंसैः माधुर्यस्यन्दसहितैः । सरःसाररसैः

सरःश्रेष्ठजलैः । रससूः रागजनकः, जनानां रुच्युत्पादक इत्यर्थः ॥ ८० ॥

धीर धीरधुराधारी धाराधरधरोऽधरे ।
रोधोधरारोधरोधिधाराधारो धराधरः ॥ ८१ ॥

धीरेति । हे धीर विद्वज्जन । धीरधुराधारी धीराणां कुङ्कमवृक्षाणां धुरं भारं धारयतीति तथोक्तः । 'धैर्यवत्स्वैरिविद्वत्सु धीरः क्लीबं तु कुङ्कमे' इति रुद्रः । धूर्शब्दादप्रत्ययः समासान्तः । अधरे अधःप्रदेशे नितम्ब-भागे । धाराधरधरः मेघानां धारकः तथोन्नतः । रोधोधरारोधरोधिधारा-धारः रोधोधरायाः कूलभूमेः अरोधरोधिनी, निर्निमित्तं कूलभूमिमाक्रा-मन्ती या धारा निर्झरजलसंततिः तस्या आधारः । एवंभूतो धराधरः पर्वतः ॥ ८१ ॥

भूभृन्निभेभभानेनानेन भूनाभिनेनभ ।
भानुभानुभभाभिन्नं नुन्नं नूनं न नो नभः ॥ ८२ ॥

भूभृदिति । हे इनभ सूर्यप्रभासदृशप्रभ । भूभृन्निभेभभानेन भूभृ-न्निभानां पर्वतसदृशानाम् इभानां गजानां प्रकाशस्थानेन । भातेरधिकर-णार्थे ल्युट् । भूनाभिना भुवि प्रधानभूतेन । 'नाभिः प्रधाने कस्तूरिमदे च क्वचिदीरितः' इति विश्वः । अनेन गिरिणा कर्त्रा । भानुभानुभभा-भिन्नं भानुभानुभिः आदित्यकिरणैः भभाभिः नक्षत्रभाभिश्च भिन्नं सपृक्तम् 'भिन्नमन्यार्थवचने संपृक्ते दारिते स्फुटे' इति विश्वः । नभः आकाशम् । नूनम् असंशयम् । न नो नुन्नं नुन्नमेव । अभ्रंकषोऽयमित्यर्थः । 'तर्कनि-श्चययोर्नूनम्' इति यादवः ॥ ८२ ॥

तत्र तत्रातितारेऽत्र तारातीततरू
तरेत्तातारतीरेतातते त्रातरि ते ॥

तत्र तत्रेति । हे तात नन्द । तत्र तत्र प्रदेशे । अतितारे अत्यर्थः तारः सिंहाद्युच्चस्वरः शुद्धमौक्तिकं वा यस्मिंस्तस्मिन् । 'तारोऽत्युच्चस्वरे मुक्ताशुद्धौ निर्मलमौक्तिके' इति रत्नमाला । तारातीततरूत्तरे नक्षत्रातीतास्तरुश्रेष्ठा यस्मिंस्तस्मिन् । 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्' इत्यमरः । एताततै एतैः शरणार्थितया समागतैः आतते व्याप्ते । त्रातरि । अत्र गिरौ । ते तव । रतिः इच्छा । अरतीः अस्वरसान् । तरेत् अभिभवेत् । 'तॄ तारेऽभिभवेऽपि स्यात्' इति कविकल्पद्रुमकारः । एवंभूतोऽयं पर्वत इति सर्वविधापि तव विचिकित्सा गच्छत्वित्यर्थः ॥ ८३ ॥

विततीतात्र्तितिवृते वीतातीतात्र्ततात्र्तौ ।
तातावातातिवृत्तेऽति वातोऽतीवाततेऽवति ॥ ८४ ॥

विततीति । हे तात । विततीतात्र्तितिवृते, विततिः पक्षिपङ्क्तिः तया इता प्राप्ता आवृतिः परितः स्थिता वृक्षवाटिका तया वृते परीते । वीतातीतौ वीताः सगताः प्राप्ताः आतयः पाक्षिविशेषाः याभिस्ताः वीतातयः । वीधातुरदादिषु गत्यर्थः । 'शरारिरातिराटिश्च' इत्यमरः । तथाभूताः ईतयः प्रवाहाः अस्मिन्निति तथोक्तः । 'ईतिः प्रवाहे सिंहे च' इति विश्वः । अवातातिवृत्ते, वातयन्तीति वाता विषयाः । 'वात सुखसेवनयोः' इति धातुः । तानतन्ति सततं गच्छन्तीति वातातिनो विषयपराः । 'अत सातत्यगमने' इति धातुः । ततोऽन्ये अवातातिनो वीतरागाः तैर्वृत्ते आवासत्वेन स्वीकृते । 'वृत शरणे' इति धातुः । अतीव अत्यर्थम् । आतते विस्तृते । एवंभूतेऽस्मिन्पर्वते इति शेषः । ऋतावृतौ सर्वेष्वपि ऋतुषु । वातः । [illegible] अत्यर्थम् । अवति रक्षति । सर्वेष्वपि ऋतुषु प्राणिनां हित [illegible]गस्य । वा[illegible] असह्यवायुः कदापि नास्तीत्यर्थः । 'बलवत्सुष्ठु किमुत [illegible]त्वाः । गो[illegible]निर्भरे' इत्यमरः ॥ ८४ ॥

नुन्नैनसां निनंसूनां सानूनासनसानुना ।
सानसां नः ससेनानां सानेनासन्नसूः सनिः ॥८५॥

नुन्नैनसामिति । नुन्नैनसां निरस्तपापानाम् । निनंसूनां नन्तु गिरिं प्रणन्तुमिच्छूनाम् । सानसाम् अनोभिः शकटैः सहितानाम् । ससेनानां सेनासहितानाम् । नः अस्माकम् । सा सनिः सा प्रार्थना, या इन्द्र पूजयित्वा तस्मिन्कर्तुं प्रसक्तेति भावः । 'सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाभिशस्तिर्याचनार्थना' इत्यमरः । केचित्सनिरध्येषणेत्युभयं देवतागुर्वादावाराध्ये सत्कारपूर्वमर्थनेति व्याचक्षते । तथा वा योज्यम् । सानूनासनसानुना अनूनैः समग्रैः असनैः वृक्षविशेषैः सहिताः सानवः प्रस्था यस्य तेन । अनेन गिरिणा हेतुना । आसन्नसूः आसन्नप्रसूः । इन्द्रं संपूज्य तस्मिन्या प्रार्थना कर्तुमिष्यते सा गिरिं संपूज्य तस्मिन्क्रियते चेत्ततोऽपि शीघ्र फलतीत्यर्थः । द्व्यक्षरोऽयममूर्धन्यश्च ॥ ८५ ॥

कल्लोलोल्लोलकीलाले केकाकलकलाकुले ।
कालिकाकलिलालोके काले काले किलैककुः ॥८६॥

कल्लोलेति । कल्लोलैः महातरङ्गैः उल्लोलम् उच्चलितं कीलालं जलं यस्मिन् । केकाकलकलैः मयूरध्वनिकोलाहलैः आकुले । कालिका कालमेघः । 'कालिका तु नवाम्बुदः' इति वैजयन्ती । तया कलिलो गहनो मन्दीभूतः आलोको यस्मिन् तादृशि । काले काले प्रतिवर्षासमयम् । एककुः मुख्यभूमिः किल । वर्षपरित्राणार्थमयमुत्तमाश्रय इत्यर्थः । अयमपि पूर्ववदमूर्धन्यश्च ॥ ८६ ॥

पतता पततोपेतः पतितोत्पातितक
पाता पीतोपतापोऽपि तपःपूतप ८७ ॥

पततेति । पतता इतस्ततो निष्पतता । पतता पक्षिणा । जातावेकवचनम् । 'पततपातुकपक्षिणोः' इति विश्वः । उपेतः सहितः, विहरत्पक्षिजात इत्यर्थः । पतितोत्पतितातपः उपत्यकासु पतितः सूर्यमण्डलादप्युन्नतासु अधित्यकासु उत्पातितश्च आतपो यस्मिन् । पर्वत इति शेषः । पाता फलमूलादिभिरस्माकं रक्षिता । पीतोपतापोऽपि छायाबाहुल्यादपहृतसतापश्च । तपःपूतपते तपसा परिपूतेषु श्रेष्ठ । पितः इति संबोधनम् । अयमप्यमूर्धन्यश्च ॥ ८७ ॥

भूतभूते भूतभृतो भीतताभीतिभूतिभूः ।
भातीतो भूभृतो भाभृद्भाता भाता तु भूतितः ॥ ८८ ॥

भूतभूत इति । हे भूतभूते भूता संपन्ना भूतिः लक्ष्मीप्राप्तिः अस्येति तथोक्तः, समृद्धेत्यर्थः । भीतताभीतिभूतिभूः भिया ततानाम् अभीतेः भूतिभूः उत्पत्तिस्थानम्, भीतानामभयदाता अवकाशप्रदानेनेत्यर्थः । भातीतः औन्नत्येन नक्षत्राण्यतीतः । भूतितः ऐश्वर्येण । भूतभृतो भूभृतः शंकरस्य गिरेः कैलासस्य । भाभृत् शोभां बिभ्रत् । अयं पर्वत इति शेषः । भाता भाता अभीक्ष्णं भाता । भातेस्तृच् । आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः । तुकारोऽवधारणे । 'तुः पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे' इति विश्वः ॥

मरुमुर्मुरमर्मारिं मारमारेऽमरामरे ।
रमारामे मुरारौ रुरामेममुरुमेरुमम् ॥ ८९ ॥

मार्विति । मारमारे मन्मथमन्मथे मन्मथादपि सुन्दरे । अमरामरे दैवतानामपि दैवते [illegible]रामे लक्ष्म्या मनोहरे । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हल[illegible]मस्य । वा[illegible] चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवत्' इति विश्वः । मुर[illegible]ल्लाः । गोप[illegible] शब्दः प्रासिद्धिरूपः । मरुमुर्मुरमर्मारिम् मरुः

निर्जलप्रदेश एव मुर्मुरः तुषाग्निः तस्य मर्मारिं प्राणस्थानवेधिनं शत्रुम्, सर्वत्र जलसमृद्धतया मरुसंतापहारिणम्। उरुमेरुमम् उरुः महती मेरुमा मेरुलक्ष्मीः यस्य तम्। इमं गिरिम्। आम जगाम। 'अम गत्यादिषु' इति धातोर्लिट्। विष्णौ यादृशी प्रपन्नरक्षाव्रतित्वादिप्रसिद्धिस्तादृशप्रसिद्धिरिममपि गिरिं प्राप्तवतीत्यर्थः। अयमदन्त्यश्च ॥ ८९ ॥

रवीरेरावरावारोऽवर वैरिविरावर।
विवराराविविवरो वीर वव्रे वरैरुरुः ॥ ९० ॥

रवीति। द्वितीयपादादावकारप्रक्षेपेण अवरेति वैरिविरावरेति वीरेति च संबोधनानि। अस्य विष्णोः वर भक्त। 'वृङ् सभक्तौ' इति धातुः। वैरिणां विरावर शोकभीत्यादिप्रयुक्ताक्रन्दप्रद। 'रा दाने' इति धातुः। रवीरेरावरावारः रविं सूर्यम् ईरयन्ति क्षिपन्ति या इरावराः उत्तमभूमयः तासाम् अवो द्युतिः। 'अव रक्षणगतिकान्ति' इत्यादिर्धातुः। तमृच्छति प्राप्नोतीति तथोक्तः। 'ऋ गतौ' इति धातोः कर्मण्यण्। रविमण्डलस्पृगूर्ध्वभूमिक इत्यर्थः। विवराराविविवरः विवरेषु कोटरेषु आराविणः शब्दायमानाः विवराः पक्षिश्रेष्ठाः यस्मिन्निति तथोक्तः। उरुः महान् अयं पर्वतः। वरैः कुङ्कुमवृक्षैः वव्रे वृतः। सर्वत्र कुङ्कुमवृक्षव्याप्त इत्यर्थः। 'श्रेष्ठेऽन्यवत्परिवृतौ वरः काश्मीरजे वरम्' इति विश्वः ॥ ९० ॥

मानयानन्यनियमो मान्यमेनमनामयः।
यमिनां नाम नम्योऽयममेयो मौनमानिनाम् ॥९१॥

मानयेति। मान्यं पूज्यम्। एनम्। अनन्[illegible] नियमान्तररहितः सन्। मानय पूजय। अनामयः नीरोगभूमि[illegible]रिः। यमिनां तापसानामपि। नम्यो नाम। नामेति प्रसिद्ध[illegible], भावे मानि-

नामहंकारवताम् । अमेयः अपरिच्छेद्यः । किंतु महर्षीणामेव परिच्छेद्य इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

निःसमानेन मानेन सुमनोमानसैः समः ।
सोमसीमासमासन्नसानुमान्सानुमानसौ ॥ ९२ ॥

निःसमानेनेति । निःसमानेन निरुपमेन सर्वपर्वताधिकेन । मानेन वैपुल्येन । सुमनोमानसैः विदुषां मनोभिः अतिविशालत्वेन प्रसिद्धैः । समः । सोमसीमासमासन्नसानुमान् चन्द्रसीमासंनिकृष्टश्रृङ्गवान् । असौ । सानुमान् पर्वतः । इदं श्लोकद्वयं त्र्यक्षरममूर्धन्यं च ॥ ९२ ॥

तातेतातीतितातीतः केकाकाकुककेकिकः ।
पापोपपापपापापो नानानानान्ननान्ननीः ॥ ९३ ॥

तातेति । हे तात । इतातीतितातीतः ईतीनाम् अतिवृष्ट्यादीनामत्ययः अतीति । अत्ययेऽव्ययीभावः । इतं प्राप्तम् अतीति येन तस्य भावः इतातीतिता, तया अतीतः अत्यर्थं शोभितः । 'ई गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति धातुः । केकाकाकुककेकिकः केकाका केकाशब्दः । 'कै गै शब्दे' संपदादिक्विप् । तस्याः कुकाः आदातारः । 'कुक वृक आदाने' इगुपधलक्षणः कः । तथाभूताः केकिनो मयूराः अस्मिन्निति तथोक्तः । शैषिकः कप् । पापोपपापपापापः पापानि महापातकानि ब्रह्महत्यादीनि, उपपापानि गोहत्यादीनि तेभ्यः पापति अतिशयेन पान्तीति पापोपपापपापाः । पातेर्यङ्लुगन्तात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । तथाभूता आपोऽस्मिन्निति तथोक्तः । 'ऋक्पूर[illegible]' इति समासान्तः । सर्वत्र पुण्यजलव्याप्त इत्यर्थः । नानाना[illegible]स्य । वा[illegible]। अन्नशब्दो नाना अनाना इत्युभयेन प्रत्येकमभिसंबध्यते [illegible]ाः । गो[illegible]ान्नाः सर्वाहारभोगिनः अनानान्नाः नियं-

नाहारास्तपस्विनः नान्ना अन्नरहिताः उग्रे तपसि स्थिताः। नसमासत्वान्नकारलोपाभावः। तान्सर्वानपि तत्तदभिमतान्नप्रदानेन तपःसिद्धिप्रदानेन च नयति रक्षतीति तथोक्तः। एवंभूतोऽय गिरिः॥ ९३॥

यये या याय यो योऽयः
स सोऽसौ सास सासुसूः।
मम मामोऽममामाम
गोगागोगागगोगगुः॥ ९४॥

यये इति। ई अये या या अय यो यः अयः स सः असौ सास सासुसूः मम मामः अममामाम गोगागोगागगोगगुः इति पदविभागः। यये इत्यत्र 'इको यणचि' इति ईकारस्य यकारः। अये इत्यामन्त्रणम्। अं विष्णुं प्रपन्नतया यातीति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गे कः।' सास स्यन्ति हिंसन्तीति साः रिपवः। 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोः क्विप्। तानस्यति क्षिपतीति तथोक्तः। अममामाम अमेषु लक्ष्मीरहितेषु मां लक्ष्मीं मामोति आतिशयेन बध्नातीति तथोक्तः। 'मव बन्धने' इति धातोर्यङ्लुकि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डः। टिलोपः। दरिद्रपोषणरतेति यावत्। इमानि त्रीणि संबोधनानि। गोगागोगागगोगगुः गावः किरणाः तासां गाः संचाराः। 'गाङ् गतौ' इति धातोर्भावे क्विप्। तास्वागो निरोधलक्षणमपराधं गच्छन्ति ये अगाः वृक्षाः तेषां गाः अधोभूभागान् गताः प्राप्ता गावः सुरभयोऽस्येति तथोक्तः। सूर्यकिरणप्रवेशनिरोधितरुषण्डविश्रान्तास्मद्गोकुल इत्यर्थः। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्व उकारः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्मध्यमगो[illegible]न समासान्ताभावः। सासुसूः असून् प्राणान् सूत इत्यसुसूः तया तथोक्तः [illegible]णाद्रिरिव संजीवनौषधिमान्। असौ गिरिः। या या ई लक्ष[illegible]च्यस्य विष्णोः

श्चीति विग्रहे 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीषि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे च सति ईकारो लक्ष्मीवाचकः । यो यः अयः शुभावहो विधिः । स सः प्रत्येकं वीप्सितयत्पदद्वयपरामृष्टयोः लक्ष्मीशुभावहविध्योरेकेन वीप्सिततत्पदेन स्वावाधिपर्वतलिङ्गसंख्याग्राहिणा परामर्शः । या यावत्यस्माकं संपद्यद्यावच्च तन्मूलभूतमस्माकं भाग्य तत्सर्वमप्ययं गिरिरेवेत्यर्थः । मम मामः अयं गिरिः इत्थंभूतो मम बुद्धिविषयः । 'माङ् माने' इति धातोर्भावे क्विपि । माशब्दो बुद्धिवाची । ताममति गच्छतीति विग्रहे कर्मण्यण् ॥

रुरुरूरुरिरारोऽरं दूदादीं ददादिदः ।
लालिलोलालिलीलालो हाहाहूहूहहेह हि ॥ ९५ ॥

रुरुरूरुरिति । रुरूणां मृगविशेषाणां रुभिः शब्दैः उरुः गुरुः प्रवृद्धरुरुशब्दः । इरां जलम् ऋच्छतीति इरारः जलसमृद्धः । 'इरा वारिसुराभूमिभारतीषु प्रयुज्यते' इति विश्वः। अरं शीघ्रम् । दूदादीं दूः परितापः । 'दूङ् परितापे'। तां ये ददति तेषाम् आ समन्तात् दीः क्षयः। 'दीङ् क्षये'। तां ददिति नन्दसंबोधनम् । । अदन्तीत्यादिनो भोगिनः अत्तेरावश्यकार्थे णिनिः। तान् दयते रक्षतीत्यादिदः। 'देङ् रक्षणे' भोग्यवस्तुसमृद्धतया भोगिनां भोगसंपादक इत्यर्थः। लालयन्ते ईप्सन्ति पुष्पादिकमिति लालिनः। 'लल ईप्सायाम्' णिनिः। अत एव लोलाश्चञ्चला ये अलयस्तेषां लीलां लाति ददातीति तथोक्तः। 'ला दाने'। 'ला आदाने' इति पाठे रलयोरैक्यात् 'रा दाने' इति धातुर्द्रष्टव्यः। हाहा हूहूश्च देवगायनौ । तयोः ऊहं हन्तीति हाहाहूहूहहा, तथाभूता ईहा चरित्रमस्येति एतदपि संबोधनम् । गुणवतां गुणान् प्रतिभोन्मेषेण स्तोतुं शक्ततया [illegible]स्य । [illegible]वगायनौ । तयोरपि प्रतिभा त्वच्चरितस्तुतौ कुण्ठीभवतीति [illegible] । [illegible]रचरितेत्यर्थः। हिः प्रसिद्धौ। एवं भूतोऽयं गि-

रिरिति शेषः। एतेषु त्रिषु श्लोकेषु पादैकाक्षररूपश्चतुरक्षरो वर्णचित्रप्रभेदः। दूदादीं ददर्दित्यत्र 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे कृते 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णादेशविकल्पनादनुस्वारयुक्त एव पाठः। अतो नैकाक्षरत्वभङ्गः॥

नानानानानानानानाना नाना नाना ना नाना।
ना नानानाना ना नानानानाना ना नानानाना॥

नानेति। नाना अनेकम् अर्च्याद्भिन्नं यत् तत् नाना भिन्नमेव। अनर्च्यत्वेन यद्व्यवस्थितं तत्कदाप्यर्च्यं न भवतीत्यर्थः। यत् अनाना नार्च्यभिन्न नियमेनार्च्यं तत् अनाना अनर्च्यं कदापि न भवति। यच्च नानानाना कैश्चिदर्च्यं कैश्चिदनर्च्यं च तदपि नानानाना तथैव व्यवस्थितमित्यर्थः। एषा वस्तुस्थितिः पूर्वार्धेन प्रदर्शिता, अभ्रान्तान्प्रतीति शेषः। यत् नाना अनेकमर्च्याद्भिन्नं तत् अनाना अनर्च्यभिन्नं अनर्च्यमपि भ्रान्त्या अर्च्यत्वने गृह्णन्ति। एवं यत् अनाना अर्च्याभिन्नं तत् नाना ततो भिन्नम्। यत् नानानाना पुरुषभेदेनार्च्यानर्च्यम् तत् अनानानाना तद्विपरीतम्। इत्थंतत्त्वातत्त्वरूपलोकस्थितिप्रदर्शनस्य उत्तरश्लोके उपयोगः। इत्थं क्वचिन्मूलश्लोक एवास्य श्लोकस्य व्याख्यानं दृष्टम्। विधान्तरेणापि वयं व्याचक्ष्महे। हे नानानानानानान नाना अनेकविधाः अनाः बलवन्तः पक्षाः। 'अन प्राणने' इति धातोः पचाद्यच्। अनानाः ततोऽन्ये दुर्बलाः पक्षाः। अनशब्देन बलवद्वाचिना नञर्थस्य अनशब्दस्य समासः। अनशब्दोऽपि नञर्थोऽस्तीत्युक्त शृङ्गारप्रकाशिकायां भोजराजेन। उदाहृतं च तत्रैव 'अनोपमा ते बुद्धिः' इति। तानुभयान् आ समन्तात् नानयति भृशं गच्छति सम्यग्जानातीति तथोक्तः। 'नय गतौ' इति धातोर्ज्ञानवृत्तेर्यङ्लुगन्तात् विचि 'लोपो व्योर्वलि' इति प्रथमं वेरपृक्तस्य लोपाद्वलीयसि रुपसर्जनस्य ततो वेरपृक्तस्य लोपे च सति नानशब्दो ज्ञातृवाची। नानाविधानां समासानां विवेचनकुश-

लेत्यर्थः । यद्वा नानाविधप्रबलदुर्बलप्राणिसंरक्षकेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे 'नय गतौ' इति स्थाने 'नय रक्षणे' इति धातुः । सेवमन्यत्पूर्ववत् । अन विष्णु-भक्त । इदमपि संबोधनम् । अं नमतीति विग्रहे अन्येष्वपि—' इति डप्रत्यये टिलोपः । अना अमर्त्यो देवः । नाना देवव्यतिरिक्तः । अनृशब्देन नसमासः । नाना उभयम् । 'नाना विनार्थेऽपि भवेन्नानानेकोभयार्थयोः' इति विश्वः । ना जगन्नेता नारायणः 'नयतेर्डिच्च' इति ऋच्प्रत्ययः डित्त्वविधानाट्टिलो-पश्च । ना पुरुष इति वा । नृशब्दस्य नारायणपरत्वं तस्यैव स्वातन्त्र्यादि-पुरुषगुणपौष्कल्येन मुख्यपुरुषत्वात् । यथोक्तं नारसिंहपुराणे—'स एव वासुदेवोऽय साक्षात्पुरुष उच्यते । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात्स्वातन्त्र्याद्विभवादपि' इति । न निषेधे अना अनारायणः । देवः अदेवो वा सर्वोऽपि सर्वान्तर्या-मिविष्ण्वात्मक एवेत्यर्थः । अत एव सर्वत्र देवे अदेवे च पूजनीयत्वादिन्द्रो देव इति तत्र विशेषपक्षपातो न कार्य इति भावः । अनेन पूर्वार्धं व्याख्या-तम् । तर्हि सर्वत्रापि पूजा विष्णुपूजेत्याविशेषे तव वा गिरौ कः पक्षपात इत्याशङ्कायामुत्तरार्धम् । न निषेधे । अः रक्षकः । 'अव रक्षणे' इति धातोः विचि वलि वलोपः । नानानान् नाना विनाभूता आनान् आनतिः पूजा यस्य तथोक्तः । रक्षकः कदापि पूजारहितो न भवति, नियमेन पूज्यत इत्यर्थः । तथा च गिरिरस्माक रक्षक इति पूजनीय इति भावः । नानिति नमतेर्भावे क्विप् । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः । 'मोनो धातोः' इति नत्वम् । आः इति कोपे । नाः अरक्षकः । अकारेण रक्षकवाचिना नसमासः । नानान् आनतिरहितः । अरक्षको न पूजनीय इत्यर्थः । तथा चास्माकमिन्द्रो न रक्षक इति न स पूजनीय इति भावः । अनेन तृतीयपादश्चतुर्थे नकारमात्रं च गतम् । आनाना अस्य विष्णोः अनः श्वास[illegible]णस्य । वा[illegible]ना अकौटिल्यकारिणी । 'णस कौटिल्ये' इति धातोर्भावे [illegible]ला: । गोप[illegible]मासे च अनसम् अकौटिल्यं करोतीति

तत्करोतिण्यन्ताट्टिलोपे पचाद्यचि 'णेरनिटि' इति णिलोपे च सति अने-त्युक्तार्थे रूपम्। आनश्चासौ अना चेति विशेषणद्वयसमासः। भगवन्निश्वासरूपतया अपौरुषेयत्वाद्विप्रलम्भादिकौटिल्यरहितेत्यर्थः। नाः शब्दः, विशेषणबलात् श्रुतिरिति लभ्यते। 'णासृ शब्दे' इति धातोर्भावे क्विप्। नाना न अनेकरूपा न भवति। अना शूद्रविरोधिनी। 'अथ ह्यस्य वेदमुपशृण्वतः' इत्यादिस्मरणात् शूद्रैरनध्येतव्येत्येतदपि श्रुतिविशेषणम्। 'अः शूद्रे ब्रह्मविष्ण्वीशकमठेष्वङ्गणे रणे' इति नानार्थरत्नमालायां दर्शनात्। अकारेण शूद्रवाचिना अधर्मवद्विरोधार्थनञ्समासे नुटि च सति अनेत्युक्तार्थे रूपम्। उपजीव्यः पूजनीयः अनुपजीव्यो वेति विषये वीक्षणीया श्रुतिरनेकरूपा न भवति। किंतु 'यो वै स्वां देवतामतियजते' इत्यादिक्रमेण स्वदेवतातिक्रमनियममेव बोधयतीत्यर्थः। तथा च विकल्पशङ्काया अपि नावकाश इति भावः। अयमेकाज्झल्। अचामाकाराणां हलां नकाराणां चैकत्वात्। अत एव बहुचित्रसमुच्चयः। एकस्वरं स्वरचित्रम् एकाक्षरं वर्णचित्रम् द्विस्थानं स्थानचित्रं गोमूत्रिकासर्वतोभद्रकङ्कणबन्धपद्मबन्धादिनिबन्धाचित्राणि श्लोकानुलोमप्रतिलोमरूप गतिचित्रम् अभ्यस्तमहायमकं चेति बहुशब्दालङ्कारसमुच्चयः। विद्युन्मालावृत्तम् ॥ ९६ ॥

इति तत्त्वमतत्त्वं च यथावदवगाढया।
अर्च्यानर्च्यौ धिया भिन्दन्गोधनान्यव गाढया ॥

इतीति। इति उक्तप्रकारेण। तत्त्वं पूर्वश्लोके पूर्वार्धोक्तमबाधितमर्थम्। अतत्त्वम् उत्तरार्धोक्तं भ्रमकल्पितमर्थं च। यथावत् सम्यक्। अवगाढया। गाढया दृढया। धिया। अर्च्यानर्च्यौ। भिन्दन् विविञ्चन् सन्। गोधनानि। अव रक्ष। पूर्वश्लोकस्य द्वितीयव्या[illegible] अर्च्यानर्च्यविवेचनरूपेण तत्त्वातत्त्वाभिज्ञानेन इत्यर्च्यानर्च्यौ [illegible] जना ॥ ९७ ॥
स्थोक्तः[illegible]

नयानयानयानयानयानयानयानया ।
नयानयानयानयानयानयानयानया ॥ ९८ ॥

यानयानयानयान यानयानयानयान ।
या नयानयानया न यानयानया न या न ॥ ९८ ॥

नयानयानिति । नयाः नीतयः अनयाः अनीतयश्च नयानयाः तान् । अयाः शुभावहा विधयः अनयाः तद्विपरीताश्च अयानयाः तान् अयानयानया अयानम् अवाहनं यान गमनं यस्यास्तया परोपदेशमन्त्रे स्वत एव प्रसृमरयेति यावत् । अनया पूर्वश्लोकोक्तया बुद्ध्या नय । आनय आहर । अनयान् नयरहितान् पुरुषान् ... अगच्छन् । यातेः शतृप्रत्ययः । अयानयानयानया शरणं येषां ते अयानाः तेषां यानं मार्गः । अ... यान गतिर्यस्यास्तया सत्त्वमार्गसंचारिण्येत्य... तात त्वम् अनयान् अयान् सन् अ... अनया नयानयान् अयानयांश्च नय... आनय, अनयान् अनयांश्च नये... यानेत्यादिप्रतिलोमपाठेऽपि योज... सबुद्धिः । यानैः स्यन्दनादिभि... यान संचारोऽस्येति तथोक्तः... तात्पर्यार्थः । तथा द्वितीयप... प्राप्तिसाधनम् । करणे ल्युट... माचरणमस्येति तथोक्त... यपादे येति प्रस्तु... अनया अगन्त्री

VOL.

नयानयौ प्रविष्टैवेत्यर्थः । चतुर्थपादेऽपि येति पुनर्बुद्धेः परामर्शः । नेति निषेधे । यानयानया । इः कामः तस्य आनयानामनयहेतूनाम् अनया अगन्त्री । पुनश्च नेति निषेधे । तथा च नञ्द्वयेन रागादिदोष-हेतूनप्राप्तैवेति उक्तार्थः स्थिरीक्रियते । तया बुद्ध्या भिन्दन्निति पूर्वश्लो-केनान्वयः । एवं क्वचिन्मूलकोशकारव्याख्यानं दृष्टम् । विधान्तरेणापि योजयामः । नयान् नीतिमार्गान् अयाः अध्यगच्छः । न निषेधे । यानयान्
ई लक्ष्मीः तस्याः आनयान् आनेतॄन् सपत्करान् । अयानयान् अयः
हो विधिः, सः आनयः प्रापको येषां तान् भाग्यलभ्यान् । अय
र्थत्वाज्ज्ञानार्थता । अनया प्रकृतया धिया । न निषेधे ।
न नाशः । भावे क्विप् । तस्य अनयान् अगन्तॄन् अवि-
यान् अस्य विष्णोः ईः गतिः । भावे क्विप् । एः भग-
स्या आनयान् परितो रक्षकान् । इन्द्रादिदेवता-
णा प्रपत्तिः सरक्ष्यत इति भावः । गिरिय-
मिति तात्पर्यम् । अयानयान् इः कामः
'नय गतौ' इति धातुः । तद्विरुद्धान् ।
या विष्णुशरणया । इत्थ पदयो-
यानयान् अयानयान् यानयान्
: अया एव । ततस्तवानया
लोमपाठेऽप्येवमेव योजना ।
न पदविभागः— यानयान्
यान् अयानयान् अयानयान्
द्रूप उत्तरत्र समस्यत
समुच्चयः । चित्र-

शक्यम् । आहुः वदन्ति । सतां गोप गोप्तारम् । तम् । अद्रिशृङ्गे पर्वतशिखरे । समुदीक्षमाणाः । गोपगणाः । प्रणेमुः नमश्चक्रुः ॥ २ ॥

स तानशेषान्सुधयेव दृष्ट्या
प्रहर्षयन्प्रत्यायितप्रसादः ।
सरामकृष्णान्सनकादिगम्यः
स्वामी सतां स्वागतमन्वयुङ्क्त ॥ ३ ॥

स इति । सरामकृष्णान् रामकृष्णसहितान् । अशेषान् अखिलान् । तान् गोपालान् । सुधया अमृतेनेव । दृष्ट्या अवलोकनेन । प्रहर्षयन् प्रहृष्टान्कुर्वन् । अत एव प्रत्ययितप्रसादः प्रत्ययो विश्वासः, सोऽस्य सञ्जात इति प्रत्ययितः । तारकादित्वादितच् । तथाभूतः प्रसादः अनुग्रहो यस्य सः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । सतां स्वामी सनकादिभिर्दिव्यपुरुषैरेव गम्यः उपस्पृहणीयः । सः वासुदेवः । स्वागतं कुशलम् । अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् । 'स्वागतं कुशलम्' इति शब्दार्णवः । अनुपूर्वो युजिः प्रश्नार्थः ॥ ३ ॥

शरत्प्रवृत्त्येव शशाङ्कभासो
वाचा हरेर्गोपधियः प्रसन्नाः ।
मिथोविमर्शैः कुमुदैरिवास-
न्मिषद्भिरासादितनिर्मलाशाः ॥ ४ ॥

शरत्प्रवृत्त्येति । शरत्समयस्य प्रवृत्त्या । शशाङ्कभासः चन्द्रद्युतयः । श्रीकृष्णस्य । वाचा । प्रसन्नाः संतुष्टाः, चन्द्रद्युतिपक्षे मेघ[निर्मु]क्ताः । गोपधियः गोपानां बुद्धयः । कुमुदैरिव । मिषद्भिः

विकसद्भिः । मिथोविमर्शैः रहसि विचारैः अयमस्माकमाराधनीयो नेन्द्र इत्येवरूपैः स्वगतविचारैरुपलक्षिताः सत्यः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । आसादितनिर्मलाशाः प्राप्तनिर्विचिकित्साभिलाषाः । आसन् । कृष्णवाक्यादुत्पन्नो गिरिपूजाभिलाषः किंचिदिन्द्रादिलङ्घनानौचित्यशङ्कया कलुषः स्थितो भगवतोऽवलोकनाभाषणादिप्रसाददर्शनेन तत्रैव व्यतिरेकोदयान्निर्विचिकित्स आसीदित्यर्थः । चन्द्रद्युतिपक्षे आसादितनिर्मलाशाः प्राप्तावदातककुभ इति योज्यम् । **उपमालंकारः** ॥ ४ ॥

विधानदक्षा विपिनाश्रयास्ते
तदन्यसंराधनवीतसङ्गाः ।
तमर्चयामासुरदीनसत्त्वाः
संप्रीणनैः शक्रमखोपनीतैः ॥ ५ ॥

विधानदक्षा इति । विधानदक्षाः कृत्येषु चतुराः । अदीनसत्त्वाः उदारचेतसः । ते । विपिनाश्रयाः अरण्यौकसो गोपाः । तदन्यसंराधनवीतसङ्गाः तदन्याराधनेऽप्यपेतस्पृहाः सन्तः । शक्रमखोपनीतैः इन्द्रपूजामुद्दिश्य समाहृतैः । संप्रीणनैः सप्रीतिसाधनैः पूजाद्रव्यैर्गन्धपुष्पादिभिः । तं पर्वताग्रस्थितं श्रियः पतिम् । अर्चयामासुः पूजयन्ति स्म ॥ ५ ॥

अनन्ययोगादयजन्त चैनं
कृष्णेन तेनैव कृतानुचाराः ।
समेघकैलासनिभैरसंख्यैः
सव्यञ्जनैः सादरमन्नकूटैः ॥ ६ ॥

अनन्ययोगादिति । अनन्यानामन्यनिरपेक्षाणां

भगवत्प्रीणनोपायः अन्यवैमुख्यरूपः । 'योगः सनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तस्मात् तमवलम्ब्येत्य ल्यब्लोपे पञ्चमी । एन देव यष्टव्यम् । तेन रूपेण कृ कृता प्यकोटिनिविष्टेन सता कृतानुसरणास्ते । सव्यञ्जनैः सा समेघकैलासनिभैः उ स्थितमेघेन कैलासेन सदृशैः अन्नकूटैः अन्नसमूहैः । सादरम् । अयजन्त च । पूर्वश्लोकगतेन पुष्पाद्यर्चनेन समुच्चयार्थश्चकारः ॥ ६ ॥

निर्धारितार्थेषु निजोपदेशा-
न्न्यस्तोपहारेषु महीधरार्थम् ।
अर्च्यत्वमाचार्यकमप्ययासी-
द्गोपेषु कृष्णो भुवनेषु गोप्ता ॥ ७ ॥

निर्धारितार्थेष्विति । भुवनेषु लोके ा रक्षिता । कृष्ण. निजोपदेशात् स्वोपदेशात् । निर्धारितार्थेषु निश्चितकर्तव्यरूपविषयेषु 'अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयो र' इति वैजयन्ती । महीधरार्थं महीधराय दे भवति तथा । न्यस्तोपहारेषु निहितपूजाद्रव्येषु । गोपेषु । अर्च्यत्वम् चार्यकम् आचार्यत्वमपि । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' इति वुञ्प्रत्य अयासीत् अगच्छत् । यातेर्लुङ् । स्वोपदेशात्तदाराधने प्रवृत्ता इति तेषामाचार्य आसीत् । स्वयमेव शैलपुरुष इत्युक्त्वा- ीदित्यर्थः । 'गोपेषु' 'भुवनेषु' इति च वैषयिकाधिकरणे सप्तमी ॥

उपाहरन्यानि सभ र्थं
बलद्विषो व ुववंश ः ।
परिगृह्णमाण
न्नं पुष्पफलादिभिस्तैः ॥ ८ ॥

उपाहरन्निति । वल्लवनंशवृद्धाः गोपकुलवृद्धाः । वलद्विषः शक्रस्य । सभाजनार्थं तोषणार्थम् । पुष्पफलादीनि । उपाहरन् । तैः । पुष्पफलादिभिः । परेण पुं । परिगृह्यमाणैः सद्भिः । फलं जन्मसाल्यम् । प्राप्त लब्धम् दु पुष्पफलादिकानां वृक्षादीनामपि सद्गत्यवश्यभावादिति भाव.

मृत्यूपसिक्तैर्भुवनैरशेषै-
रनन्यदत्तैरपि हव्यकव्यैः ।
अलब्धपूर्वामभजत्तदानीं
गोपाहृतैः प्रीतिमशेषगोप्ता ॥ ९ ॥

मृत्यूपसिक्तैरिति । अशेषगोप्ता सर्वेषां रक्षको देवः । तदानीम् । मृत्यूपसिक्तैः मृत्युः जीवनापहरणे अधिकृता देवता, तया आदुताधानाय दध्या वापसिक्तैः अशेषैः । भुवनैः ओदनस्थानीयैः प्रलयेषु भुज्यमानैः । अनन्य एकान्तिभिः स्वाराधनबुद्ध्या दत्तैः । हव्यकव्यैः दैवपित्र्यैरन्नैरपि । अलब्धपूर्वां पूर्वम प्रीतिम् । गोपाहृतैः गोपानीतैरुपहारैः । अभजत् । समक्षभोज तेन तेषां श्रद्धातिशयेन स्वतस्तेषु कृपातिशयेन च तद्दत्तैर्महीयस प्रीतिरासीदित्यर्थः । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' इति कठवल्लीमन्त्रे ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितं चराचरात्मकं प्रपञ्च प्रलयेषूपसेचनमृत्युमपि गृहीत्वा ग्रसते देव इति प्रतिपा अयमर्थः 'मृत्यूपसिक्तैर्भुवनैरशेषै' इति निर्धारितः ॥ ९ ॥

विधिप्रयुक्ते हवि प्रभूते
संभुज्यमाने हरिणा समक्षम्